

1006

helyes

KERESZTÉNY MAGVETŐ

AZ UNITÁRIUS IRODALMI TUDOMÁNYOK FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐ

DR. BORBÉLY ISTVÁN, DR. FERENCZY GÉZA,
DR. KISS ELEK ÉS VÁRI ALBERT
MINT SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

TARTALOM:

	Lap
A Keresztény Magvető ünnepe.	
I. <i>Ferencz József</i> : Üdvözlöm a Keresztény Magvető LX. kötetét ...	1
II. <i>A Szerkesztő Bizottság</i> : Hatvan esztendő ...	3
III. <i>Dr. Ferenczy Géza</i> : A mértőldjelnél ...	6
Dr. Ravasz László : Igazság és szeretet. Temetési beszéd dr. Költő Gábor ravatalánál ...	10
Ferencz József : Emlékeimből ...	12
Vári Albert : Prédikáció és Istentisztelet ...	20
Dr. Gál Kelemen : „Északamerika keresztény aktivizmusa“ ...	31
Dr. Borbély István : Simén Domokos és kora ...	37
Irodalom ...	90
Különfélék ...	92
Vári Albert : <i>Ferencz József</i> püspökünk meghalt ...	96

LX. ÉVF.

1928. JANUÁR—FEBRUÁR

1. FÜZET

KERESZTÉNY MAGVETŐ

megjelenik minden három hónapban egyszer, legkevesebb
3 iv tartalommal.

FŐMUNKATÁRSÁK :

BENCZÉDI PÁL, KAUNTZNÉ ENGEL ELLA, KELEMEN
LAJOS, KERESZTESI DÉNES, KOVÁCS LAJOS,
LŐFI ÖDÖN, PÉTER LAJOS ÉS
DR. VARGA BÉLA

A KERESZTÉNY MAGVETŐ a szabadelvű kereszténység szolgálatában áll. Célja: a tiszta keresztény theizmus magasztos eszméit a jelenkor különböző gondolatáramlatai közt fenntartani s emellett szolgálni azoknak az érdekeknek is, melyek az egyház s különösen az unitárius és más szabadelvű egyházak életére történelmi vagy gyakorlati szempontból vonatkoznak.

Évégre közöl hit, bölcséleti és történelmi tanulmányokat, értekezéseket, szépirodalmi munkákat s másnemű dolgozatokat s azonkívül az oktatás- és nevelésügynek is tért szentel; az egyházi és oktatásügyi nevezetesebb mozgalmakat figyelemmel kíséri.

Előfizetési ára egész évre: 200 lej. Pártoló-díj egész évre: 250 lei, mely összeg Hadházy Sándor egyházi pénztárnok, az U. I. T. pénztárnoka címére küldendő (Cluj—Kolozsvár, Unitárius Kollégium). Az Unitárius Irodalmi Társaság alapító tagjai fél árban kapják a folyóiratot.

TARTALOMJEGYZÉK.

AZ 1. FÜZET TARTALMA:

	Lap
A Keresztény Magvető ünnepe.	
I. <i>Ferencz József</i> : Üdvözlöm a Keresztény Magvető LX. kötetét	1
II. <i>A Szerkesztő Bizottság</i> : Hatvan esztendő	3
III. <i>Dr. Ferenczy Géza</i> : A mértföldje!zónél	6
Dr. Ravasz László : Igazság és szeretet. Temetési beszéd dr. Költő Gábor ravatalánál	10
Ferencz József : Emlékeimből	12
Vári Albert : Prédikáció és Istentisztelet	20
Dr. Gál Kelemen : „Északamerika keresztény aktivizmusa“	31
Dr. Borbély István : Simén Domokos és kora	37
Irodalom	90
Különfélék	92
Vári Albert : Ferencz József püspökünk meghalt	96

A 2. FÜZET TARTALMA:

Ferencz József püspök arcképe	101
Ferencz József püspöknek utolsó betegsége és halála	102
A ravatalon	103
Részvétnyilatkozatok a templomban	114
Távirati és levélbeli kondoleálások	140

	Lap
A temetés	158
Temetés a templomban	160
Az utolsó út	167
A temetőben	169
Megajánlások a Ferencz József-emlékalpra	175

A 3—4. FÜZET TARTALMA:

— e. — : Előszó	177
Zsinati meghívó	182
A zsinati főtanács megnyitása.	
<i>Gvidó Béla</i> : Imádság	183
<i>Dr. Ferenczy Géza</i> : Megnyitó beszéd	184
Ferencz József-Emlékünnepély.	
I. <i>Délelőtt a templomban.</i>	
<i>Vári Albert</i> : Imádság	187
<i>Dr. Kiss Elek</i> : Jézus útja az unitárizmus diadala. (Emlékbeszéd)	190
II. <i>Délután a városi Vigadóban.</i>	
<i>Dr. Szent-Iványi József</i> : Megnyitó beszéd	196
<i>Dr. Borbély István</i> : Ferencz József unitárius püspök emlékezete. (Emlékbeszéd)	198
<i>Pálffy Márton</i> : Ferencz József unitárius püspök emlé- kezete. (Óda)	208
A zsinati főtanács második napja.	
<i>A zsinati főtanács püspököt választ</i>	212
<i>Dr. Ferenczy Géza</i> főgondnok üdvözli a főpásztort	212
<i>Dr. Boros György</i> püspök székfoglaló beszéde	213
<i>Zsinati istentisztelet a tordai unitárius templomban.</i>	
<i>Dr. Boros György</i> : Imádság	215
<i>Dr. Boros György</i> : Zsinati beszéd	216
<i>Halmágyi János</i> : Úrvacsorai agenda	220
<i>Zsinati istentisztelet a tordai unitárius kollégium udvarán.</i>	
<i>Balázs András</i> : Imádság	226
<i>Balázs András</i> : Ez a hely szent föld... (Zsinati beszéd)	227
<i>Végh Benjamin</i> : Úrvacsorai agenda	231

	Lap
A zsinati főtanács bezárása.	
Dr. Ferenczy Géza főgondnoknak zsinatzáró beszéde ...	235
Gvidó Béla: Zsinatot bezáró ima	236
A püspökválasztást tudomásul vevő miniszteri leirat ...	237
Dr. Boros György: Önéletrajz	238

AZ 5—6. FÜZET TARTALMA:

Dr. Boros György: Báró Petrichevich Horváth Kálmán és elődei	243
Kádár József: A várfalvi iskola a múlt század ötvenes éveiben	256
Gvidó Béla: Ima dr. Boros György püspök beiktatása alkalmával	268
Dr. Borbély István: A kereszténység sorsproblémája	271
Weress Béla: Régi cura pastoralis elmélet vagy új, gyakorlati lelkészképzés?	274
Pálffi Márton: Brassai contra „Brassai“	281
S. Nagy László: Az Unitárius Irodalmi Társaság közgyűlése	285
Tartalommutató az 1928. évfolyamhoz	287
Szerkesztői üzenet	290

SZERKESZTŐI ÜZENET.

Olvasóinknak. Folyóiratunknak jelen számából az „Irodalom“ és a „Különfélék“ rovata technikai okokból maradt ki. A jövő számban pótoljuk.

KERESZTÉNY MAGVETŐ

LX. ÉVF.

1928. JANUÁR—FEBRUÁR

1. FÜZET.

A Keresztény Magvető ünnepe.

I.

Üdvözlöm a Keresztény Magvető LX. kötetét.

Én, aki talán csak egyedül vagyok életben azok közül, akik a „Keresztény Magvető“ bölcsőjénél állottak, nagy örömmel üdvözlöm annak LX-ik kötetét. De hát hogy is alakult ez a folyóirat? 1857-ig csak 4 tanára volt kolozsvári kollégiumunknak: Székely Mózes, Kriza János, Mikó Lőrinc és Kovácsi Antal, de az egyház 1855-ben 2 ifjat, Nagy Lajost és Pap Mózeszt kiküldött külföldi akadémiákra, akik 1857-ben hazajövének, 6 tanára lett a kollégiumnak; 1857-ben ismét 3 ifjat: Buzogány Áront, Ferencz Józsefet és Marosi Gergelyt küldvén ki szintén külföldi akadémiákra. Mikor ezek hazajöttek, 8 tanára lett a kollégiumnak, mert Marosi Gergely Székelykeresztúrra lett kinevezve tanárnak. Ekkor merült fel az a gondolat, hogy jó lenne egy egyházi lapot alapítani, ami különben megelőzőleg is sokaknak volt óhajta. A legnagyobb agitátor ebben Nagy Lajos volt. Az ő felhívására többször összegyűltünk és tanakodtunk egy egyházi lap alapítása és megindítása iránt, de ez nehezen ment, míg végre 1861-ben mégis megjelent a Keresztény Magvető I-ső kötete. A folyóiratnak Kriza adta a nevet, ő döntött a felett is, ami vita tárgya volt, hogy keresztényt vagy keresztényt írjunk s jobb hangzásáért is a keresztényt ajánlotta. A terv az volt, hogy a folyóiratban egyházi beszédek, ágendákat s általában a gyakorlati papságra szükséges dolgozatokat adunk, más közlemények Függetlenség cím alatt jelennek meg. Így jelent meg a Keresztény Magvető I-ső kötete 1861-ben Kriza János és Nagy Lajos szerkesztése mellett. Ha azóta minden évben megjelent volna, most nem a LX-ik, hanem a LXVII-ik kötet Keresztény Magvetőt kellene üdvözlönnöm. De már a II-ik kötet is csak 1863-ban jelent meg s ezzel szinte meg is akadt, csak Jakab Elek ügybuzgalma és áldo-

zatkészsége mentette meg, mert Kriza és Nagy Lajos lemondottak a szerkesztésről, a kiadási költségekre nem lévén elég fedezet. Ekkor Jakab Elek azt mondta, hogy legalább 5 kötetet mindenesetre adni kell, ő fedezi Szentábrahámi Mihálynak az I-ső kötetben és János Zsigmodnak a II-ik kötetben kiadott életrajzainak költségét. De így is e III-ik kötet csak 1867-ben jelent meg Buzogány Áron és az én szerkesztésem alatt. 1868-ban azonban Buzogányt a kultuszminiszteriumban titkárnak nevezték ki. 1870-ben, tehát most is 2 évi késedelemmel, jelent meg az én és Kovácsi Antal szerkesztésével, de most már kötetenként 4 füzetben, 1871, 1872 és 1873-ban s az egyházi beszédek, ágendák stb. hátratétével és az életrajzoknak, oktatási, iskolai s más hasonló dolgozatoknak előnyt adva, miáltal a folyóirat jelentékenyen emelkedett a fontosságban, mert több író felhasznált abból munkájához adatokat. 1874, 1875 és 1876-ban még én szerkesztettem a Ker. Magvetőt Simén Domokossal, de 1876-ban püspöknek választatván, a szerkesztőségről lemondtam és Simén Domokos Péterfi Dénessel, később Péterfi Kovács Jánossal, 1911-ben pedig Dr. Gál Kelemen Gálfi Lőrincsel lettek a szerkesztők, akik nagy sikerrel és jó eredménnyel szerkesztették a Ker. Magvetőt több éven át, sőt azon gondolkoztak, hogy 6 füzet helyett 12 füzetet adjanak évenként. De jött a világháború, mely leginkább minket, erdélyieket sujtott, mert leszakítottak ezer éves hazánk, Magyarország kebeléről és Romániához csatoltak. Ily viszonyok között egyelőre csak keseregünk, a Magvetővel nem sokat gondolhattunk, amely 3 évre meg is szűnt. Időközben azonban megalakult az Unitárius Irodalmi Társaság, amely 1921. évi okt. 29-én tartott közgyűlésén elhatározta, hogy a Ker. Magvetőt még áldozatok árán is megjelenteti s tényleg a maga folyóiratának jelentette ki, megválasztotta a szerkesztőket is Dr. Borbély István, Dr. Ferenczy Géza, Dr. Kiss Elek és Vári Albert személyekben. Ezeknek szerkesztése alatt jelent meg aztán 1922-ben a Ker. Magvető 4 füzetben s van folyamatban most is. Adja Isten, hogy többé meg ne szakadjon s a jelen, valamint a jövő szerkesztők is igyekezzenek munkásságukkal a Ker. Magvetőnek nemcsak jó hírnevét megőrizni és fenntartani, hanem fokozni és emelni, hogy legyen egyházunknak és a magyar irodalomnak is számot tevő, nagy becsben álló folyóirata az időknek végéig.

Kolozsvár, 1928. január hó 10-én.

Ferencz József
unitárius püspök.

II.

Hatvan esztendő.

A „Keresztény Magvető“ a jelen füzettel pályafutásának a hatvanadik évébe lépik. Jól esik ez újabbi határkőnél egy pillanatra megállani s visszatekinteni arra a hosszú útra, amely sokszor göröngyös és fáradságos, de mindig kedves és gyönyörűséges volt, mint általában a Jézus igája szokott lenni. Jól esik visszatekinteni, a kútforráshoz, ahonnan bizonytalan útjára elindult az a kis csermely, amely azóta biztos és határozott medret ásott magának. Jól esik néznünk a kicsiny mustármagnak reménykedő elültetését, amely azóta nem csupán szárba szökken, hanem dús lombokat hajtott s áldott gyümölcsöket is termett.

A magyar nemzet élete történetében olyan szomorú emlékeket hagyott osztrák abszolútizmus hosszú éjszakája után földerült tavaszi napnak első csókjára jelent meg a Keresztény Magvető egyházi életünk láthatárán. Megjelenése egyszerű és szerény volt, amint illik általában ahhoz, aki az evangéliumi igazságok elhintésére vállalkozik. Egy lelkes, kicsiny társaságnak, a mai Unitárius Irodalmi Társaság első zsengéjének, a teremtő szava hozza létre s jelöli meg azokat a szűk kereteket, amelyek között a parlagon heverő unitárius ugarat felszaggatni és abba új termő magvakat hinteni lesz hivatása. Célját az 1861-ben kiadott I. kötet Előszavában így jelölik meg: „A közszellemet ébreszteni és ápolni, munkásságra buzdítani az ifjú nemzedéket, szóval: amennyiben lehet, oly élénk, friss élet-tevékenységet idézni elő egyházunkban is, mint ez a jelen felszabadulás nagy napjaiban minden más téren oly vidor lendületet kezdett venni“. És, amint mondják az említett Előszó-ban, ez mintegy isteni újmutatás arra, hogy amit eddig inkább csak a ránk bizott sz kebb körben *élő szó* és példaadás által tevének: a keresztény eszmék, általában az erkölcsileg Szép, Jó és Igaz magvainak vetését s fejlesztését az állandóbb *írás* által szélesebb körben is eszközteni s magánerőink egyesítése által egyik a mást s egész egyházközségünket építeni s erősíteni igyekeznénk. Mert — folytatják tovább — éreztük, hogy egyházunkban úgyis, mint egyikében a *magyar* egyházaknak, szükséges sőt halaszthatatlan

ideje, valamint irodalmi úton nemcsak különleg, hanem szellemi erőtként *tervszerű összpontosítása* által tenni s hogy itt nem egyesek önérdékének, hiúságának kielégítése, hanem a mi közös érdekünk, becsületünk forog fenn, arról van a kérdés; a legjobb erők s buzgó jóakarát egyesítése által bizonyosságát adni annak, hogy hitfelekezettünknel életrealitás, némi tudományi és erkölcsi súly s tevékeny közszellem van.

Ebben a szépen megírt Előszóban, amely a *Kriza* költői lelkületére vall s amelynek minden szava, a mai viszonyokra is talál, megvan jelölve a keret is, amelyet a Magvetőnek művelési területül szántak. Első sorban „*a gyakorlati lelkészet körébe tartozó munkálatok*“ közlését tekintették feladatuknak. Nemcsak eredeti, hanem fordított dolgozatok közreadását is programmba vették, hogy így különösen az angol unitárius irodalomnak hittani termékei is közkinccsé váljanak. A K. M. eme főtartalma mellett a „Függelék“ rovatban „egy es episodokat, nevezetesebb mozzanatok, az unitárius egyház jelen és múlt életéből a honi és külföldi jelesebb unitárius férfiak életirátát“ kívánták közölni. De nem feledkeztek meg a könyvismertetésekről, oklevelek közléséről, alkotmányunk és nevelési eszközeink ismertetéséről sem.

Ilyen előkészület és célkitűzés után jelent meg az első Keresztény Magvető Kriza János és Nagy Lajos szerkesztésében és kiadásában 1861-ben egy kötetben. Tartalma részint eredeti, részint fordított gyakorlati papi dolgozatok. Tarcsafalvi Sylvester György egy egyházi beszédén kívül írtak bele eredeti beszédeket és könyörgéseket: *Albert János, Nagy Lajos, Ferencz Józsi, Gyöngyösi István, Péterfi Sándor, Kis Mihály, Kriza János, Kelemen István és Pap Mózsai*. Fordításokat közöltek: *Buzogány Árontól*. A „Függelék“-ben pedig közölve van *Jakab Elektől* „Szentábrahámi Mihály“ (életrajz), *Ferencz Józsitól* angolból fordítva „Tagart Edvard“, *Kovácsi Antaltól*: „Iskoláinkról“, *Brassai Sámuelről*: „Rövid elmélkedés az iskolaügy felett.“ Végül: *Különfélék*.

Az a kis forrás, amely 1861-ben egyházi életünk mezején megindult, különféle akadályokkal küzködve, amelyek néha-néha rövidebb időre föl is tartóztatták pályafutásában, végre mégis legyőzte azokat, amint ezt szeretett főpásztorunk, az U. I. T. elnöke, aki egyedül van közöttünk az alapítók közül, aki mindig élénk érdeklődéssel kísérte és kíséri a folyóirat sorsát, üdvözlő iratában kifejtette. Így lett a K. M. a lezajlott 60 esztendő alatt egyike a legtekintélyesebb egyházi folyóiratoknak, amelyet egyházunkon kívül

is nagyrabecsülnek mindazok, akik az önzetlen keresztényi magvetését s a kereszténységnek szabad irányban való fejlesztését és mélyítést értékelni tudják. A mi egyházunknak s a benne folyó szellemi munkának pedig tisztán mutató tüköre. Egy darab történelem, amelynek egyes lapjain egyházunk szíve dobogását lehet hallani. Egy kedves találkozóhely, amelyben szellemi munkásaink egymást irányítva és támogatva, építik Istenországát.

Ha valaha a multban szükség volt itt Erdélyben erre a tisztán keresztény és magyar folyóiratra, ma erre sokszorosan szükség van. Ma csakugyan elmondhatjuk azt, amit még az alapítók is hangoztattak, „hogy itt nem egyesek önérdékének, hiúságának kielégítése, hanem a mi közös érdekünk, becsületünk forog fenn.“ Kevesen vagyunk s mint egy sziget a nagy tengerben, úgy állunk magunkban. Teljesen a magunk erőinek a kifejtésére vagyunk utalva. A gondviselés úgy akarja, hogy mi többet tegyünk, többet dolgozzunk és áldozzunk, mint mások. S nekünk vállalnuk kell ezt az isteni küldetést a szent cél érdekében, ha nem akarunk „haszontalan szolgák“ lenni.

Éppen ezért a nevezetes évforduló alkalmából hálánk és kegyeletünk tiszta érzelmei szállanak azok felé a megdicsőült lelkek felé, akik szent lelkesedéssel és sok áldozattal folyóiratunkat megteremtették s különösen tiszteletünk és szeretetünk legjobb kívánságaival halmozzuk el ősz főpásztorunkat, aki kezdettől a mai napig tanúja és részese volt a súlyos küzdelmeknek és megpróbáltatásoknak úgy, mint a sikereknek és fejlődésnek. Hálánk és elismerésünk adóját rójjuk le a szerkesztők és kiadók díszes gárdájának, akik önzetlen munkásságukkal és önfeláldozásukkal is lehetővé tették azt, hogy a vállalat éljen és virágozzék. Hálánk és elismerésünk legyen az olvasóknak, előfizetőknek és pártolóknak, akik megértve a folyóirat nemes célját és szent hivatását, azt gyámolították, érdeklődésükkel az írókat buzdították s ez által a közkinccs megtartását elősegítették. Végül szeretetünket és nagyrabecsülésünket fejezzük ki munkatársainknak, akik időnkint lelkük egy-egy darabját teszik le a közügyek oltárára anélkül, hogy ezért ellenszolgáltatásul bármit is várnának vagy kérnének; mert ma igazán elmondhatjuk, hogy a „Keresztény Magvető“-t az önzetlen lelkesedés s a vallásnak és egyháznak a szeretete tartja fenn. Mi magunk részéről ígérjük, hogy erőnk és tehetségünk mértéke szerint mindent megteszünk, hogy folyóiratunknak az elődök által megteremtett jó hírnevét megőrizzük s azt lehetőleg gazdagítsuk. Éppen ezért újból kísérletet

teszünk arra, hogy az eddigi negyedév helyett minden két hónapban megjelentessük. Isten áldása, az írók és olvasók támogatása adjon erőt és sikert jó szándékainknak.

A Szerkesztő Bizottság.

III.

A mértföldjelzőnél.

A „Keresztény Magvető” születésének 60 éves évfordulóját ünnepli. Ünnepel feltűnés nélkül, nesztelenül, házilag, további munkával. Következetes nevéhez, a nevéül választott „magvető”-höz. Miként a jó gazda — a magvető — nem kérve és nem várva másoknak ösztönzését, segítségét, vagy elismerését, önmaga elhinti a csirázásra előkészített vetőmagot az előre elkészített termő talajba, azonképen a „Keresztény Magvető” is 60 éven át lankadatlan szorgalommal gyűjtögette a termelő magvakat és szívós következetességgel hintegette olvasóinak, az unitarizmusnak talajába. S miként a szántó-vető magvető munkájának tanuja csak a kis pacsirta elismerő éneke és saját jólvégzett munkájának nyugodt öntudata, azonképpen a „Keresztény Magvető” magvető munkáját is csak az a néhány munkás kísérte fokozott figyelemmel s a pacsirta módjára lelkesítő bátorító énekkel, kik a talaj előkészítésében vagy a maghintésben munkatársai voltak.

Egyben azonban mindkét magvető hitt, abban, hogy a lelkiismeretes munkát előbb-utóbb sikernek kell követnie; és egyért mindkettő esedezett, folyamodott és pedig: a jó Istennek eredményt biztosító segedelméért.

Nem e rövid megemlékezés hivatása mérlegelni, hogy a „Keresztény Magvető” által hintett magból mennyi hullott kopár sziklára, mennyi útszélre, mennyit szedtek fel az éneklő madarak és mennyi esett termő talajba s utóbbi hányszoros magvakat termett? Azt azonban bizvást megállapíthatjuk, hogy a „Keresztény Magvető” erkölcsépítő, szeretethirdető, közművelődést fejlesztő, erkölcsi értékeket termelő munkájával lényegesen közremunkált abban, hogy hitünk általánosan ismertté, egyházunk minden vonatkozásban elismertté s munkálkodásunk közbecsültté válhatott. S

megállapíthatjuk azt is, hogy jelentős érdeme van abban is, hogy az oly sok megpróbáltatást átélte, annyi vészt és vihart átszenvedett unitarizmus, megfogyva bár, de törve nem, él és munkál s kevés száma dacára is, az általános közművelődés terén értéknek tekintett.

A mai 60 éves mértföldjelző évfordulón figyelmünk akaratlanul is a jövőbe néz s a további munka termőtalajának erőteljes voltát, teremtő és termelő erejét kutatja. Minthogy pedig az erkölcs birodalmának legértékesebb gyöngye: a hit; s minthogy a hit uralma a földön az egyházakban nyert legmegfelelőbb szervezetet s minthogy az ilyen szervezetekben az egyes hívők lelkiigényeiknek megfelelő elhelyezkedéssel tömörültek és tömörülnek, szorongva kutatjuk, hogy e tömörülések eléggé erősek-e, eléggé alkalmasok-e arra, hogy a magvető a hit és erkölcs gyöngyeit — mit termő magvakat — továbbra is ezekbe hintse?

Általánosan tudott dolog s mindannyian érezzük, hogy az új államjogi helyzetünkben az egyházszervezetek szenvedték a legerőteljesebb megtámadtatást; s sajnálattal érezzük, hogy egyes államhatalmi elfogult oszloposok azoknak egyenesen összeroppantására munkáltak, sőt munkálnak még napjainkban is. Elég erősek-e tehát e szervezetek ma is a rájuk váró feladatoknak végrehajtására? Tudjuk, hogy egy szervezet akkor erős, ha önmagából fejlődik, ha másoknak támogatására minél kevésbé van utalva. Vajjon elég erősek-e szervezeteink jelentős külső segítség nélkül a fenntartásra és fejlesztésre?

Nem érintjük ez úttal az egyházak erkölcsi hivatását, csak az anyagiakkal foglalkozunk, hisz az egyházi szervezeteknek anyagiakra is van szükségük. Ez anyagiakat nemcsak a kölcsönös szeretet és kölcsönös támogatás igényeli, hanem igénylik azok a hivatások is, melyeket az egyházaknak be kell tölteniök. Egyházi hivatás: a híveket hívőkké nevelni, mihez igehirdetés, egyházi kegyszerek kiosztása, stb. és vallás erkölcsi alapon nyugvó nevelés szükséges. Az Egyház hivatott gondoskodni arról, hogy legyen, aki ezeket a hívőknek gyermekkorától haláláig fogatosítsa. Kell tehát gondoskodnia papokról, tanítókról; s hogy ilyeneket képezhessen, kell gondoskodnia papnevelő egyénekről, papnevelő intézményekről, tanítóképzőkről, stb. stb.

A mindennapi élet tanítja, hogy az egymást szerető és becsülő szülők gondosan nevelt gyermekei rendszerint értékes állampolgárok, buzgó hívők; viszont a részeges, csavargó, civakodó szülők

elhanyagolt nevelésű gyermekei elvesznek a társadalomra és az egyházra nézve egyaránt. A gyermeklélek tehát nevelhető. Nem közömbös tehát egyházi szempontból, hogy a hívőnek gyermekeit az egyház tanítsa, nevelje-e? vagy e feladatot másokra hagyja. Annál jelentősebb ez, mert ma már általánosan elismert igazság, hogy nagy képzettségű, tudós embereket nevelhet az állam is, azonban szerető embertársakat, buzgó, áldozatkész hívőket csak a szülői nevelést folytató egyház képes teremteni.

Fenn kell tartania tehát az egyháznak továbbra is hitvallásos iskoláit s kell gondoskodnia arról, hogy ezekben jól kiképzett tanerők működjenek. És kell központi szervezet, mely alkotmányos módon egyházi törvényeket hozzon, s azok alkalmazása útján gondoskodjék arról, hogy mindenek ékes, jó rendben menjenek, gondoskodjék a megürült papi, tanári, tanítói állásoknak megfelelő erőkkel való betöltésről, kell központi szervezet, amely elismerjen, ahol dicsérni kell, segítsen, hol erre van szükség, dorgáljon, sőt büntessen ott, hol erre kihívják.

Mindezen feladatok végrehajtása az anyagiakkal való rendelkezést kéri, kívánja, követeli.

Unitárius egyházunkat nem hatalmas fejedelmek alapították, kik anyagiakkal is bőven ellátták volna, hanem nemes elődeinknek maguknak kellett a fenntartási alapot megszerezniök: áldozatkészségből, összegyűjtésből, megtakarításból. Buzgón működött e forrás. Hatalmas épületeink, sok ezer hold mezőgazdasági birtokállományunk, kiépített és berendezett intézményeink beszélő bizonyágtételei elődeink gondos előrelátásának, hit- és egyházszeretetének. Vérző szívvel néztük, hogy új államjogi helyzetünkben az államhatalom kezelői minő kegyetlenül bántak el ez összegyűjtögetett anyagiainkkal, alapítványainkkal. Jelentős mennyiségű állampapírjaink elveszítették értéküket s egyházunk elveszítette azoknak kamatjövedelmét; mezőgazdasági birtokállományunk kisajátított s egyházunk elveszítette ezeknek nemcsak bérjövedelmét, hanem értékét is; tankönyvhasználati szabadságunk megnyirbáltatott, tandíjszedési jogunk korlátoztatott, az államsegély nyújtása iránti törvényes jogunk kétségbe vonatott, annak kiadása megtagadtatott s így egy napon sivár valóságában állott előttünk a gyakorlati élet, mely szerint bevételeink megfogyatkoztak, kiadási szükségleteink megmaradtak, sőt megszorodtak; s a mindennapi élet erőinknek végső megfizetését követelte, ha összeomlani nem akartunk.

Összeomlani nem akartunk — és nem akarunk. Méhek vol-

tak nemes elődeink, mikor az anyagiakat összehordották, méhek maradunk magunk is, továbbra is. Ha tél lett, ha lehullottak a mezők mézet nyújtó virágai, ha bezárult is méhkaptárunk, ha a saját szorgalommal gyűjtögetett mézmenyiség használatára kényyszerülünk is a tél tartamára, tudjuk, hogy csak addig szabad nyújtózkodnunk, meddig a takaró ér; hogy csak úgy szabad fogyasztanunk összegyűjtött készletünket, hogy azzal a tavasz nyíltát — az új tartalékgyűjtés lehetőségét — bevárhassuk. Ha óvatos fogyasztásaink útján nélkülöznünk is kell — nélkülözünk; ha ideiglenesen még leépítenünk is kell, vérző szívvel bár, de még azt is tesszük. Tesszük abban a tudatban, hogy *természettörvény* a tavasz megérkezése, midőn a mezők virágaiból újabb méz gyűjthető, hogy *öröktörvény* a jognak és igazságnak diadala s így államsegély iránti jogos igényünk nem késhet már soká s érezzük, hogy egyetlen Istenünk segedelme erőt, bizalmat nyújt a sovány esztendők szenvedéseinek elviselésére.

Midőn a 60 éves mértföldjelzőnél meghajlunk a „Keresztény Magvető“ érdemei előtt, várjuk, kérjük, maradjon továbbra is csak magvető. Bizalomkeltő, megnyugtató jelenség máris az az eléggé nem értékelhető áldozatkészség, melyet éppen egyházi alkalmazottaink kezdeményeztek s melynek útján nem a feleslegeiket, hanem az alig nélkülözhetőt is az egyház megfogyatkozott mézészete pótlására nyújtják s mely felemelő példát világi híveink is elismerésre méltó áldozatkészséggel követnek.

Mikó Lőrinc írja Egyházjogában: „az unitárius vallás terjedését senki se támogatta fegyveres kézzel, csupán a felvilágosodott ész fegyvere vívta ki annak diadalát és követőinek *buzgósága, hő ragaszkodása, közszelleme, áldozatkészsége és egyetértése* tartotta fenn minden üldözések ellenére“.

E közszellem, áldozatkészség és egyetértés munkál a mai nemzedékben is s ez átörökölt féltő örökség bizalomgerjesztő alap a további magvetésre.

Dr. Ferenczy Géza.

Igazság és szeretet.

Temetési beszéd dr. Költő Gábor ravatalánál.

Többé ne legyünk gyermekek, kiket ide s tova hány a hab és hajt a tanításnak akármilyen szele, az embereknek álnoksága által, a tévelygés ravaszágához való csalárdság által, hanem az igazságot követvén szeretetben, mindentől fogva neveledjünk Abban, aki a fej, a Krisztusban. Ef. 4., 14., 15.

Erdélyinek kell lenni ahhoz, hogy valaki méltó gyásszal állhasson meg e koporsó mellett. Mások csak annyit tudnak, hogy itt egy fiatal, derékba tört élet indul enyészetnek; egy nagyon szeretett férjet sirat bánatos párja, három kisleány könnyes arcát takarja el az árvaság fátyola. Kívülvalók csak annyit tudnak, hogy a legmagasabb bírói testület legfiatalabb tagja roskadt össze a cél küszöbén s eggyel kevesebb lett a sok hű, hős, okos magyar tisztviselő száma, hiányzik egy az új Magyarországot önnönvérükkel hódítgató feketesereg katonái közül.

De mi, erdélyiek, újra átéljük e koporsó mellett soha el nem felejthető tragédiánkat. Recrudescunt vulnere inclitae gentis Transylvaniae; érezzük a gyászt, ami ránk szakadt, a taglóütést, ami leterített, a felvillanó és füstbemenő reménységeket, a nagy, titkos szabadságharcnak minden mámorát, ostorát és keserű torát. Költő Gábort, az utolsó és legszomorúbb erdélyi szabadságharc egyik vezérének temetjük el — s mintha ez a fényes főváros valami csalóka anachronismussal — Rodostóvá válnék...

Onnan indult el a kis székely legényke Erdővidékről, amelynek rengetegeiben balladák és álmok vadgalambjai költenek. Pajtásai közül kivált: testre gyengébb, lélekre erősebb és komolyabb volt mindannyinál. Mély szemében a Mondó-hegyek tüzének visszfénye rezgett, arcára árnyékot vetett feje fölé tornyosuló sorsának fellege. Nem láttam senkit, aki férfiasabb lett volna, mint ő, a férfiaságot

erkölcsi értelemben véve. Húsz év óta, az egyetem gólyapadjaitól ismertem, de sohasem változtatta meg nézetét, felfogását, csak bővítette és igazolta azokat az elveket, amelyeket szinte gyermekfővel megfogadott. Lelki fejlődésében semmi kanyarulat, semmi kitérő, forduló, vagy visszatérés: így csak a kilőtt nyilak szállnak. Csakugyan „nem hánytá ide s tova a hab“ s meg nem ingatta „a tudománynak akármi szele“. Világos, biztos volt az ítélete, a fajt, mint a nemzettest anyagi tartalmát becsülte; a nemzetet, mint a keresztény eszme által *ethizált* erkölcsi közösséget értékelte s ő az *ilyen* faji, nemzeti, keresztény alapon állt akkor is, mikor elcsalni akarták más úton haladók s megállt ez alapon, mikor el akarták sodorni a vele egy úton járók, a vele jelszóban egyek, lélekben különbözők. Dogmatikusa volt az ethikai gondolkozásnak; a személy iránt közömbös volt: az erkölcsét nézte. Legjobb barátjával is szakított, ha erkölcsi alapja az övétől eltolódott, akár szintjében, akár síkjában; ellenfele is barátja lőn, ha eszményeik egy vonalba, egymás mellé estek. „Tévelygés csalárdságait és álnokságait“ csak megítélni és megtagadni tudta. Ítéleteket hozott s következményeit véglegesen levonta. Igazság embere volt s innen származott szabadsága, szuverénsága és tiszteletet parancsoló ereje.

Az igazságot szeretetben szolgálta, de nem úgy, hogy a szeretetét elalkudta, vagy hátravetette volna, hanem azért, mert olyan nagynek és szentnek tartotta, amit csak szeretni lehet, amit csak szeretni kell. Olyan volt a lelke, mint egy hún oltár: a kövön égett az igazság tüze, de pusztító udvarán túl, ahová nem kapott a láng, áldozati vérről öntözött vadvirágok nyíltak, a szeretetnek apró csodái.

Hivatásának élt magányosan, mint egy antik templom szóltalan hierodulosa. De amikor Erdély elveszett, templomába pogányok törtek és kiverték onnan őt: egyszerre a nemzeti ellenállás középpontjába került. Ő, akinek életéből minden új napot úgy perelt ki az ápoló hitvesi szeretet, odaállott a halál arcvonalába. Mit tett és mit szenvedett — ne kérdezzétek. Az elsőt nem mondhatom el, mert nem is tudom; a másodikat nem mondom el, mert ez a nemzedék még nem méltó a meghallgatására. Csak annyit mondok el, hogy az ő reménysége ezrek reménysége lőn, ereje és bátorsága szenvedő forradalomná vált, hűsége nagy örök igazságunkat testesítette meg s forró szerelmében mindnyájunk lelke epekedett, áldozott és léngolt. Törékeny alakja az erdélyi magyar lelkiismeret volt s rekedt, suttogó hangon mondott ítéleteiben a történelem ámene ekhözött. Minek mindjam tovább? Últ a börtön

fenekén, hallgatott a törben s fáradt, beteg feje meghajlott a pallós arnyéka alatt . . .

Kijött ide, mint a kidobott égő üszök. A távoliak azt hitték : sok új pásztor tüzet gyújt ; a hozzá közelállók remélték : újra gyökérkeret ver és kivirágzik, mint a próféta tűzből mentett pemetefája. De nem ; füstölt, sírt, hamvadott, fel-fellobbant s végre kialudt ; ime : egy marék por maradt utána.

Erdélyi szívek, ti élő hamvvedrek, amelyek elégett dicsőségünk pernyéit őrizitek, emlékéit, nevét parányi porszemként fogadjátok be öbletekbe. Fogadjátok be és őrizzétek ; ez a sok szív az ő ezer darabra tört lelki mauzoleuma. Őrizzétek, hordozzátok ; a hamvveder-szívek a főnixmadarak fészkei. Jaj, hátha egyszer szárnyra kelnek a gyémánttollú erdélyi madarak, hazaszállani a székely hegyek villámütötte, borús fáira . . .

Hitvесе, kisleányai — betakarunk titeket testvéri szeretetünk palástjával. Szelíden vigasztalunk : *növekedjétek Abban*, aki a fej, a Krisztusban. Ő a mi láthatatlan főpásztorunk : benne növekedni védelem, erő. Ő a mi lelki királyunk : benne növekedni annyi, mint az ő imádságaiban megfürödni, az ő érdemébe felöltözködni, az ő életéből szívni hitet, életet, vigasztalást ; neki meghódolni s engedni, hogy az ő diadalmas, terjeszkedő élete áttörje énünk kérges falát és a mi nagy üdvösségünkben kivirágozzék.

1923. Budapest.

Dr. Ravasz László,
református püspök.

Emlékeimből.

E címen 1925-ben egy kis füzetet írtam, amelyet az Unitárius Irodalmi Társaság kiadott azon füzetek között, amelyek Dr. Borbély István által szerkesztett „Unitárius Könyvtár“-ban jelentek. Ebben a füzetben az imperium változásáig néhány emlékemet, amelyek egyházunkat is inkább érdekelhették, megírva, kijelenttem, hogy az imperium változása óta is vannak emlékeim, de ezeknek megírását máskorra hagyom. Ennek kívánok most eleget tenni.

Kezdem *a hűség eskü letételével*. Amint Erdély hivatalosan is Romániához csatoltatott, a románok különben már 1918. dec.

24-én, tehát éppen Karácson szombatján elfoglalták Kolozsvárt. 1919-ben a vallásügyi miniszter a többi magyar püspökkel engem is felszólított a hűségi eskü letételére. Az E. K. Tanács ekkor a vallásügyi miniszternek egy memorandumban kifejtette, hogy a püspök kész letenni az esküt, de addig nem teheti le, amíg az állam és egyház közötti jogviszony nem lesz rendezve. Minthogy erre választ, bár táviratilag is kértük, nem kaptunk, az E. K. Tanács megadta az engedélyt az eskü letételére. Gr. Majláth róm. kath. és Nagy Károly ref. püspökök Bukarestbe mentek és ott tették le az esküt. Én azonban koromra és egészségi állapotomra hivatkozva, kértem a minisztert, hogy miután nem tudok Bukarestbe utazni, méltóztassék intézkedni, hogy azt itt, székhelyemen tehessem le, amit meg is nyertem. A miniszter Kolozsvár város prefektusát, Dr. Metest bízta meg az eskü bevételével, amit aztán 1921 ápr. 10-én le is tettem a kollégium dísztermében, ahol jelen voltak Br. Petrichevich-Horváth Kálmán, Dr. Ferenczy Géza főgondnokok, Gálfi Lőrinc egyházi főjegyzőhelyettes, Kovács Kálmán püspöki titkár. Az ünnepély lefolyását az Ellenzék című lap 1921 ápr. 12-én megjelent számában részletesen közölte, én itt csak a letett esküt jegyzem fel:

„Én, Ferencz József, az unitárius egyház püspöke, a mindenható Istenre hűséget esküszöm Őfelsége Románia királyának és engedelmességet, mint egy püspökhöz illik. Megtartom a királyság törvényeit és gondoskodni fogok róla, hogy alárendeltjeim is tiszteljék azokat. Az ország nyugalma és épsége ellen nem fogok semmiféle kísérletet tenni és amennyiben tőlem függ, nem fogom megengedni híveimnek sem az ilyen aktusban való részvételt. Isten engem úgy segéljen.“

Az én szenátorságom. 1921 május 19-én kaptam a szenátus elnökségétől ezt az értesítést: „Tisztelettel értesítem, hogy alkotmányunk 2. pont 78. art. értelmében Őfelsége kinevezte f. évi ápr. 10-i hűségi esküje következtében Méltóságodat tagjául a szenátusnak, kérjük szíves részvételét ezen testület munkásságában.“

Ezzel tehát szenátor lettem, de ez nem sokáig tartott, mert az alkotmány idézett pontja megváltoztatott s csak azok a püspökök lettek szenátorok, akiknek legalább 200.000 hívük van s ezek közül is egy felekezetből csak egy. Én tehát elestem a szenátorságtól, még Gr. Majláth róm. kath. püspök helyett is a róm. kath. egyházból a bukaresti érsek választatván meg szenátornak.

Károly trónörökös Kolozsváron. Károly trónörökös 1921 július 30-án Kolozsvárra jövén, Petala tábornok, akinél szállva volt, engem és Nagy Károly ref. püspököt meghívott ebédre és este 10 órára kerti ünnepélyre. Az ebédnél én a trónörökös jobbján, Nagy Károly balján ült. Pohárköszöntés nem volt, csak beszélgetés. Egyházunk iránt nem is nagyon érdeklődött a trónörökös, csak annyit kérdett, hogy hol lakom. Este a kerti ünnepélyen többszázan voltak, de magyarok itt is rajtam és Nagy Károly püspökön kívül még csak Kirchknopf ágost. lelkész volt. Az esti ünnepélyen egy operaénekesnő több dalt énekelt, volt szavalás s végül 11 román táncos román öltözetben bemutatták az ők nemzeti táncukat.

A trónörökös, amint tudva van, lemondott a jogáról s el is költözött Romániából.

Banu kultuszminiszter úrral beszélgetésem. Banu Constantin kultuszminiszter 1922-ben Kolozsvárt volt és személyesen meglátogatott. Ez az egyetlen miniszter, aki látogatásával megtisztelt. Mikor látogatását visszaadtam s tiszteletemet tettem, előadtam, hogy nekünk, unitáriusoknak, csak egy egyházi kerületünk van s én tulajdonképpen a magyarországi unitáriusok püspöke is volnék, de most, hogy Erdély Romániához csatoltatott, Magyarországon levő 4 anya- és több leányegyházközségünk felett püspöki joghatóságot nem gyakorolhatom. Azok pedig külön egyházkerületet nem alkothatnak. Innen kell, hogy lelkészeiket is vigyék. Kérdést intéztem a miniszter úrhoz, hogy ezen joghatóságot hogyan nyerhetném meg a román kormánytól. A miniszter úr azt az utasítást adta, hogy egy memorandummal forduljunk a kormányhoz, mert ezt csak diplomáciai úton lehet kieszközölni. Ő a maga részéről nem fogja akadályozni. Ugyanakkor több egyházi ügyet is tárgyaltam a miniszter úrral, aki általában jóindulatot tanusított.

Az ajánlott memorandumot megírtuk s fel is terjesztettük a kormányhoz, sőt később, mikor Bukarestben voltam, ott is eljártam a minisztereknél, hogy ha magyarországi egyházközségeinknek és híveinek csak adminisztrálására is engedélyt kapnék, de nem sikerült, úgy, hogy én hivatalosan most sem érintkezhetem azokkal. Így választották meg Józán Miklós esperest vikáriusnak. Ő intézkedik ott püspöki joghatósággal. Örömrökre van, hogy a magyar kormány amellet, hogy helyettes püspöknek tekinti őt, a főrendiház tagjának is kinevezte s haszonélvezetre 200 hold birtokot, rajta egy 8 szobából álló, kastélynak mondható lakóházat adott. Mi hiába folyamodtunk a román kormányhoz azért, hogy a kisajátított

földekből adjon az unitárius püspöknek is legalább 200 holdat haszonélvezetre.

Tatarescu kisebbségi miniszter 1923 nov. 14. és 15-én Kolozsvárt volt. Azért jött, hogy személyesen tájékozódjék sérelmeinkről és panaszainkról. Petala tábornok ez alkalommal is nov. 14-én 5 órai teára hívott meg Nagy Károly ref. püspökkel. Itt megmondtuk Tatarescunak, hogy sérelmeink és panasz ink egy memorandumban már elő vannak terjesztve a miniszterelnöknek, közökt. miniszternek, sőt azt a királynak is benyújtottuk. (Dr. Boros György és Dr. Ferencz József vitték azt el Bukarestbe.) Azonban Tatarescunak is előadtuk sérelmeinket és panaszainkat, amire a prefekturán adott választ. Itt közel 3 órán át tartott a tárgyalásunk. Nagy Károly ref. püspökön és rajtam kívül részt vettek Balázs András róm. kath. referens, a ref. egyház főjegyzője, Dr. Boros György, Kovács Kálmán, Grandpierre Emil, Dr. Ilyés. Különösen Nagy Károly és Balázs András ugyancsak kiemelték sérelmeinket, hogy autonómiánkat teljesen figyelmen kívül hagyják, stb. Tatarescu válaszában kijelentette, hogy neki nincs rendelkezési joga, de amiket hallott, elmondja a miniszterelnöknek, a közoktatásügyi miniszternek s 10 nap múlva ő maga hozza el a választ, amit mi soha sem láttunk. Tatarescu azt is felhozta, amit már többször hallottunk, hogy a kormánynak különösen nehezeére esik, hogy a külföldi lapokban jelennek meg cikkek, amelyek ezekkel a sérelmekkel és panaszokkal foglalkoznak, amelyeket tőlünk kapnak, valamint, hogy a magyar kormány sugallatára irányítjuk dolgainkat, ami ellen határozottan tiltakoztunk.

Lepadatu uj kultuszminiszter 1923. nov. 20-án Kolozsvárra jövéen, mikor nála a többi egyházakkal mi is tisztelegtünk, üdvözlő beszédemre, amelyben hivatkozva arra, hogy itt Kolozsvárt van a püspöki székhely, theologiai akadémiánk, egyik főgimnáziumunk, elemi iskolánk, amelyek századokon át áldásteljes csatornáik voltak a kulturának s azok lennének most is, ha a kormány oly rendeletekkel nem akadályozná munkásságunkat, amelyek egyházunk és iskolánk autonómiáját sértik s nem is alapulnak a mi jogainkat biztosító törvényeken, a miniszter válaszában megköszönve az üdvözlöt, azt mondta, hogy történelmi tanulmányában megismerte és nagyrabecsüli az unitárius egyházat s nem lesz okunk elégedetlenségre, mert ő más egyházakkal egyenlőnek tekinti s ugyanazon figyelemmel lesz ügyeink iránt, mint a többi egyházak ügye iránt. A város által a miniszter tiszteletére adott ebéden a többi feleke-

zetek képviselőivel én is jelen voltam s egy pohárköszöntőt is mondtam, amelyben hangsúlyoztam, hogy ma éppen oly jó és hű állampolgárok vagyunk, mint a románok. Hogy sérelmeinket elpanaszoljuk, ez nem államellenes cselekedet. Orvosolják azokat, mert enélkül nem lesz béke, harmonia és consolidatio, amit pedig mindannyian óhajtunk. Legyen munkás a miniszter úr ebben azáltal, hogy a közokt.-miniszter urat bírja rá, hogy ha nem is vonja vissza rendeleteit, legalább enyhítse azokat.

Hódoló tisztelet a királynál Bukarestben. Mikor a román imperium alá jutottunk, feltettem volt magamban, hogy én sohasem megyek Bukarestbe. Később azonban meggondoltam a dolgot s elhatároztam, hogy mégis elmegyek Bukarestbe, csak azért is, hogy a királynak bemutassam magamat, amit több barátom is helyeselt s 1924. jun. 2-án Kovács Kálmán kíséretében el is mentem. A király jun. 6-án fél 6 órakor fogadott. Az írt időben feltettem a királytól még 1922 dec. 12-én kapott a román Koronarend főtiszti tagságával kitüntető érdemrendet, amit ott egy ékszerésznél vásároltam meg 5500 Leun, mivel a király csak a tagsági okmányt küldötte meg. A király kezét nyujtva nagyon szívesen fogadott. Én, elmondva hódoló beszédemet s ő szintén köszöntve engemet magával szembe egy székre ültetett. Így folytattuk tovább beszélgetésünket német nyelven. Ő örömét fejezte ki, hogy mivel a magyar püspökök közül csak engem nem ismert személyesen, de Károly trónörökös fia, aki Kolozsvárt létekor megismert már, több jót mondott rólam. Ezután én sérelmeinket is előadtam s minthogy azt írásba foglaltam, a király azt elkérte s megtartotta. Egyházunk állapotáról még egyet-mást kérdezve felállott s én erre elbúcsúztam. A király most is kezét fogva búcsúzott el.

A miniszterelnök nem lévén Bukarestben, ezért nem tisztelelgettem, de elmentem a külügyminiszterhez s ott szintén előadva, hogy a Magyarországon levő egyházközségek felett nem gyakorolhatom püspöki joghatóságomat, kértem, hogy ezt legyen szíves kieszközölni, mert a kultuszminiszter azt mondta, hogy ő azt nem fogja megakadályozni. A külügyminiszter ezt félig-meddig meg is érte, de aztán megírta, hogy nem lehet. Ezért tehát végképpen elestem magyarországi egyházközségeink felett püspöki joghatóságomnak gyakorolásától. Voltam a belügy- és közoktatásügyi miniszter uraknál, ahol egyházunk ügyes-bajos dolgait előadva, azokat tárgyaltam, de kevés eredménnyel. Különösen a közoktatásügyi miniszter úrnál semmire sem jutottam. Akkor még szenátor lévén,

a szenátusba is elmentem, ahol az elnöknek bemutatnak. Itt többekkel megismerkedtem, többek között Miron érsekprimással, akit lakásán is felkerestem. Ez volt utolsó részvétem a szenátusban, mert amint fennebb mondtam, az alkotmány megváltoztatásával, a szenátorságtól megfosztottak. Junius 7-én aztán hazajöttem.

A király Kolozsvárt. A király 1924. szept. 2-án Kolozsvárra jövén az Avram Iancu számára emelendő emlékszóbor alapkövetelének ünnepélyére, mi ugyan ebben nem vettünk részt, de nem mulaszthattuk el tiszteletünket tenni a királynál. Az én vezetésem alatt Dr. Boros György, Gálfi Lőrinc, Dr. Csiki Gábor, Dr. Gál Kelemen, Dr. Ferencz József, Dr. Gál Zsigmond, Hadházi Sándor jelentünk meg a király előtt. Üdvözlő beszédemre ő is és akik ott jelen voltak vele: a királyné, Károly trónörökös és egy leánya kezét adták, de választ nem adott sem nekem, sem a többi egyházak küldöttségének, csupán a zsidóknak. Mi lehetett annak az értelme, nem tudom, de mindenesetre feltűnt. A díszebéden is résztvettem, de pohárköszöntés nem volt.

Kilencven éves életkorom alkalmából, amit 1925. aug. 9-én töltöttem be, az E. K. Tanács nagy ünnepélyt rendezett a templomban, amelyen a többi felekezetek küldöttei is résztvettek. Az ünnepély leírását meg sem kísérem, mert nem tudnám leírni, de az E. K. Tanács azt jegyzőkönyvében egész lefolyásával leírta s az ott üdvözlő beszédekkel együtt kiadta. Itt hát csak annyit jegyzek meg, hogy a hivatalos ünnepeltetésen kívül, amelyet elfogultságomban méltóan megköszönni sem tudtam, egy imát mondtam, száznál több távirati és levélbeni üdvözlőt kaptam jó embereimtől és ismerőseimtől, angol és amerikai testvéreinktől is. Budapesti híveink egy nagyon jó karosszékkal és íróasztalomhoz egy ülőszékkal ajándékoztak meg.

Az én balesetem. A legszomorúbb emlékem ez. 1925 dec. 23-án oly szerencsétlenül estem le egy székről, hogy fel sem tudtam kelni, mások is nehezen tudtak felemelni és ágyba fektetni. Azonnal Dr. Gyergyai Árpád után küldöttünk, aki megnézve a lábamat, azt mondta, hogy nagy zúzódás érte az ütással a csipőmet. Másnap eljött Dr. Steiner egyetemi tanár, aki röntgenezni kívánta lábamat s e célból be is vittek a Veres-Kereszt szanatóriumba, ahol röntgeneztek s mivel úgy látták, hogy a csipőm csontja az ütés következtében repedést szenvedett, ott is marasztottak a szanatóriumban. Mindezt könnyű leírni, de hogy minő kínos szenvedéseim voltak, csak Isten a megmondhatója. Egy egész hónapig

voltam aztán a szanatóriumban. Ez idő alatt Zsuzsa leányom állandóan ott volt mellettem éjjel és nappal. Családom tagjain kívül a városiak is sokan meglátogattak. Valóban nem tudom megköszönni azt az érdeklődést, amellyel betegségem alatt az arisztokrácián kezdve a legegyszerűbb iparosig viseltek. 4 hét múlva aztán hazahoztak, de itt is sokáig ágyban feküdtem, amíg nagy nehezen annyira javult a lábam, hogy felkelhettem s mankót csináltattam, hogy járjak. De, hogy mankót használjak, ezt Dr. Gyergyai nem engedte meg, amit igazán nagyon köszönök neki, mert így talán most is mankóval járnék. Ő azonban arra kényszerített, hogy lépjek a lábamra, ha fáj is. Egyelőre maga vezetett, míg lassanként aztán egy botra támaszkodva síma helyen járni kezdtem, de a lépcsőn nem tudtam lemenni. Itt csak két ember a vállán vitt le. Sajnos, így van ez most is, ha templomba megyek. Ezért a kollégiumba, az irodába most sem megyek. A titkárnak referálására itthon intézem püspöki kötelességeimet. Az 1927. évi egyházi főtanácson sem vettem részt, hanem a templomban mégis felszenteltem a 3 év óta kinevezett lelkészeket, szám szerint 15-öt, köztük 2 tanárt. Itthon a szobákban s mikor kedvező idő van, a folyósón sokat járok s Isten után remélem, hogy lassan-lassan annyira javul a lábam, hogy megint ép ember leszek. De végtelenül fáj, hogy most, amint mondám, az irodába nem tudok felmenni, még kevésbé a vidékre menni. Pedig egyházközségeink minden ünnepélyre meghívnak, amit én csak egy-egy főpásztori levéllel köszönhetek meg s másokkal helyettesítem magamat. Sokszor gondolkoztam azon is, hogy mivel nem tudom püspöki kötelességeimet úgy teljesíteni, amint kellene és én is szeretném, mondjak le. Meg is írtam lemondási leveletem az egyházi főtanácsnak kétszer is, de barátaim, tisztelőim, ezek között főgondnok elnöktársaim is nem engedték, hogy azt beadjam, illetőleg, hogy a püspökségről lemondjak. Ők, amíg élek, püspöknek tartanak. Köszönöm e bizalmat és megtiszteltetést. Úgy tekintem, mintha most másodszor választottak volna meg.

Ötven éves püspökségem. Előbbi szomorú emlékem után most egy annál kedvesebb és örvendetes emlékemre gondolok: ötven éves püspökségemre. A lelkészek közül is kevésnek jut az a szerencse, hogy 50 évig szolgálhasson, püspöknek pedig a legritkább esetben. Én legalább életemben csak egy püspökről tudom, hogy az 50 évet a püspöki székben érte meg, Kun Bertalan miskolci ref. püspök. Én is ebben a szerencsében részesültem, mert Isten kegyelméből 1926 aug. 27-én püspökségemnek 50-ik évfordulója volt.

Az E. K. Tanács ez alkalommal is, mint midőn 90-ik életévemet töltöttem be, istentisztelet keretében ünnepelte meg 50 éves püspökségemet. A zsufolásig megtelt templomban Dr. Boros György egyh. főjegyző mondott imát, egyházi beszédet pedig Lőrinczy Dénes tordai lelkész-esperes. Az istentisztelet végeztével Dr. Ferenczy Géza főgondnok és Gvidó Béla esperes s az akkor szintén jelenlevő Dr. Drummond angol barátunk üdvözöltek, amit én megilletődve köszöntem meg mindnyájoknak. De ami még meghatóbb volt ezen az ünnepi istentiszteleten, hogy megjelentek Miháli Tivadar dr. polgármester és Tuffli E. Richard városi tanácsos az egyházi vezetők csoportjába vegyülve a város egész polgársága nevében fejezték ki jó kívánataikat. Makkai Sándor ref. püspök rendkívül meglehangú levélben mentette ki magát, hogy személyesen nem adhat jó kívánságainak kifejezést, mert a kerületi közgyűlés lefoglalja. A kath. küldöttség mellett a luth. egyházközség nevében Alberti Richard lelkész üdvözölt még. Istentisztelet végével hazakísértek, ahol Dr. Szent-Iványi József főgondnok üdvözölt egy igen szép beszéddel. E ritka ünnepélyről a lapok is megemlékeztek s az Ujságban Vásárhelyi János ref. egyh. főjegyző és helyettes püspök, az Uj Keletben Dózsa Endre régi tisztelt barátom tisztelték meg üdvözlő cikkeikkel. Az egyházi főtanács 1926-ban tartott gyűlésén szintén megünnepelte ötven éves püspökségemet. Egyik legnépesebb főtanácsai gyűlésünk volt ez, mert ekkor volt a vendiákok találkozása is, amely egy alapítványt is gyűjtven az iskola fenntartására, ahhoz én is 10.000 Leuval járultam.

Ötven éves püspökségem ünnepélyére az amerikai unitárius társulat is küldött egy képviselőt Weisz Ferdinand személyében, de egy sajnos félreértés miatt a szép ünnepélyről lekéselt s csak a következő nap érkezett meg és így az amerikaiak üdvözlését csak az E. K. Tanács ülésében adhatta át.

I. Ferdinand, román király hosszas betegeskedés után meghalt 1927. július 20-án. A miniszter rendeletének megfelelőleg elrendeltem, hogy minden egyházközségünkben a temetés napjáig háromszor harangozzanak, a temetés napján pedig a lelkészek gyászistentiszteletet tartsanak. A királyt július 24-én temették el ugyanazon sirboltba, ahol Károly király és az ő költőnéje Carmen Sylva nyugosznak. A temetésre én természetesen nem mehettem el, de elmentek s mint egyházunk képviselői abban résztvettek Dr. Boros György és Kovács Kálmán.

Amint a király meghalt, miután fia Károly a trónöröklésről

lemondott s Romániát odahagyta s külföldre ment, az ő nagyobbik fiát az 5 és fél éves Mihályt kiáltották ki királynak s a katonaságot azonnal feleskették az ő hűségére és egy 3 tagú régensséget választottak, amely a királyi jogokat gyakorolja, amíg a kis Mihály 18 éves lesz.

1927. aug. 9-én 92 évet töltöttem be. Ezt itt nem jegyeztem volna fel, ha barátaim és tisztelőim ezt az alkalmat is nem használták volna fel, hogy személyem iránti jóindulatuknak kifejezést adjanak; mert délben Dr. Boros György vezetése alatt tanárok, papok, tisztviselők stb. eljöttek hozzám és testületileg üdvözöltek, de levelet is több helyről kaptam, sőt megelőzőleg nevemnapján már, azt megelőző estve Ütő Lajos zenetanár vezetése alatt a kollégiumi énekkarok, az unitárius theologiai ifjúság és a magyar egyetemi hallgatóság szerenáddal tiszteltek meg, amit én karoszekben ülve nagy örömmel hallgattam meg. De Ugron István úr, magyarpárti e'nök, aki talán legtöbbször látogatott meg betegségem alatt s látogat meg most is és Kolozsvár magyar társadalmának számos tagja is fejezte ki szerencsekívánatait. A kath. egyház részéről br. Jósika Gábor és dr. Balázs András kanonok, a reformátusok részéről pedig Makkai Sándor dr. ref. püspök üdvözöltek. Mindezeket az üdvözeteket könnyezve köszöntem meg; mert fájdalom, de most sem vagyok ép ember s általában leszek-e még, csak a jó Isten tudja, remélni azonban nem szűnök meg.

Cluj-Kolozsvár, 1927. dec. 1.

Ferencz József,
unitárius püspök.

Prédikáció és Istentisztelet.

Ezen a címen a „Keresztény Magvető“ 1926. évi 4-ik füzetében egy, A. Faut-tól németből fordított cikk jelent meg, amely olvasóink között széles körben élénk visszhangot keltett. A cikk tartalma röviden az, hogy a mai prédikációk nem méltó alkotói részei az istentiszteletnek, mert azok gyöngé emberi művek. Ma a hallgatóság nem a lelkipásztort, hanem az Istent akarja hallani. Már pedig a mai prédikációkban az Isten szava emberi beszéddé lesz és az Isten ígéjének objektív értéke pusztán szubjektív élménnyé válik. A prédikáció csak akkor felelhet meg hivatásának, ha a pap

bölcselkedése helyett, magának az Istennek beszéde lesz, ha a mostani „anthropocentrikus“ felfogása helyett „theocentrikussá“ lesz. Ez más szóval azt jelenti, hogy az eddigi nevelői, missziói és váláserkölcsei beszédek helyett magát Istent szólaltassa meg a pap a szószéken s ezáltal a hallgatót közvetlen kapcsolatba hozza Istennel. Azonban ide prófétai erő és prófétai láng kell. A mai papok pedig általában nem próféták, hanem csak „theologusok és írástudók“ s ezért az ő beszédeiket nem lehet „Isten szavának“ mondani. Úgy, hogy végeredményében igaza van *Barth*-nak: „Nekünk, theologusoknak, kellene Istenről beszélnünk, de mi emberek vagyunk s mint ilyenek, nem tudhatunk Istenről beszélni.“ Ezért, a cikk szerint, „az egész prédikációs istentisztelet problématiszta kussá vált“.

Ezt a cikket azzal a megjegyzéssel közöltük annak idejében, hogy bár nem értünk vele mindenben egyet, de mégis közre adjuk, mert az igen jó tájékozást nyújt arról, hogy a *Barth*-féle német theocentrikus vallásos mozgalom a gyakorlati életben mire vezet. Vártuk az érdemleges hozzászólásokat, mert ez a kérdés csakugyan a protestantizmus életkérdése. Mert ha mi nem tudunk az istentisztelet céljának és hivatásának megfelelő egyházi beszédeket tartani, ha Isten igéje a mi ajakunkon át elveszti a léleknek, átalakító és gazdagító erejét, akkor valóban nincsen értelme a protestáns prédikációnak.

De hát vajjon így van-e ez valósággal? Hogy e kérdésre feleletet adhassunk, előbb tisztáznunk kell azt a kérdést, hogy mi volt és mi igazi lényege szerint az istentisztelet? Az istentisztelet a vallás fejlődési fokozatai szerint, különböző alakot öltött és róla az emberek felfogása is nagyon eltérő volt. A pogányok istentiszteletét az u. n. *theurgia* jellemezte, vagyis az a hit, hogy bizonyos vallásos cselekedetek végrehajtása által az Isten, vagy Istenek akaratára befolyással lehet az ember, azt megváltoztathatja s a maga kívánságaihoz idomíthatja. Ilyen célból végezték a perzsa mágusok és az egyiptomi papok az istentiszteleteket, amelyek lassankint a kuruzslás, szemfényvesztés és a közönséges jövendőmondás nivójára süllyedtek s az istentiszteletet önző célok szolgálatára használták ki. Ilyen értelemben van szó az újszövetségben is (Csel. 8. rész 9—25. vers) Simon nevű mágusról, akinek bűvészkedését „ördögi tudomány“-nak és „ördögi mesterség“-nek nevezi a író, amellyel a népet ámitotta.

A zsidó vallás már nagy haladást jelent a vallási fejlődés

útján. Itt Jáhvé az egy Isten, a hatalmas Úr, aki népétől föltétlen és szolgálai engedelmességet kíván. Ehez a hithez alkalmazkodik az istentisztelet is, amelynek lényege az engedelmisség, a Jáhvé akaratához való szolgálai igazodás. Nem lehet az Úrnak olyan kívánsága, amit az igaz hívőnek azonnal teljesítenie ne kellene. Ez a szolgálai félelem szülte az áldozatoknak különféle neveit, amelyek között még a gyermekáldozat is szerepel és ebből magyarázható meg az a nagy buzgalom és odaadás, amelyet Jáhvé népe a törvényben előírt bonyodalmas és aprólékos istentiszteleti törvény betűszerinti megtartásában tanusított.

Jézus új megvilágításba helyezte az Isten és az ember viszonyát. Az ószövetség szolgálai félelme helyébe a gyermeki szeretetet, a törvény betűje helyébe az emberi lélek szabadságát tette. Isten a mi Atyánk, akit csak „lélekben és igazságban“ való imádásunkkal közelíthetünk meg. Azonban követői ezt a fenséges magaslatot nem tudták utólélni. Amikor a zsidók és pogányok közül újabb meg újabb elemek gyarapították a keresztények számát, magukkal hozták istentiszteleteik külső formáit is. Igaz, hogy a kereszténység a régi tömlőkbe új bort töltött s a régi formáknak új jelentést adott, de azért mégis lassankint a külső alak elnyelte a lényegét s a keresztény istentiszteletben ismét részint a pogány, részint a zsidó hagyományok nyomultak előtérbe. Elég, ha itt a szentekre gondolunk, akiket, mint Isten és emberek közötti közbenjárókat, tiszteltek; ha a képek és ereklyék vallási szerepére emlékszünk, vagy ha a misének bonyolult, aprólékos és misztikus körülírását és gyakorlását vesszük figyelembe. Így lett a kath. istentisztelet egy csillogó szertartássá, melyet szolgálai félelemmel és engedelmisséggel azért végez a hívő lélek, hogy általa bizonyos *érdemeket* szerezzen az Isten előtt s akaratát ez által a maga javára fordítsa.

A reformáció a külső cselekedeteknek érdemszerző hatását kétségbe vonta s helyette a *hitet* állította oda az emberi üdvösség feltételéül. A „sola fide“ Pál apostol-féle jelmondat hangoztatásával annyira ment, hogy a hit mellett a jó cselekedeteket fölöslegesnek, sőt károsnak is minősítette. Ebből kiindulva, az istentisztelet egyetlen főcélját: és rendeltetését is abban látta, hogy az hitet adjon s azt fokozza, emelje és támogassa. Ennek a hitbeli gyarapodásnak egyetlen biztos eszköze az Isten ígéje, ami a bibliában van megírva. Ennek az ígének a hirdetése az istentisztelet középpontja, mert az írások szerint is „a hit hallásból van“. Azért az istentiszteletből gondosan eltávolítandó minden olyan dolog, ami a hívőt

az íge hallgatásában zavarná, vagy attól elvonná. Így keletkezett a kath. külső cselekedeteken alapuló istentisztelet mellett a protestáns istentisztelet. Amaz a megtestesült objektivizmus, amely hivatalos nyelvével, a szentek tiszteletével, az oltári szentséggel, aprólékos szabályaival az egységet képviseli, ez pedig egyetlen és kizárólagos vezérszövétnekül a bibliát tekinti, mint a kijelentés forrását s az Isten ígéjének megtestesülését.

A protestantizmus ez által mégis nyitott kaput hagyott a további kísérletezésre. Éppen ezért a protestántizmus életében az istentisztelet lényege, jelentősége és célja aszerint változik, amint a vallásos gondolkodás a kereszténység alapelvét fölfogta és magyarázta. Így mindjárt a protestáns orthodoxia megtartotta bár a hitet, mint az üdvösség biztosítékát, de abba a hibába esett, hogy a hitet közönséges tanítás által akarta meggyökereztetni és nagyra nevelni a lelkekben. De nem akármi-féle igazságoknak a tanítása által, hanem az elfogadott és megállapított egyházi tantételek vagy dogmák elsajátítása által. Ezért itt az istentisztelet a káték magyarázására, az egyházi hitelveknek a terjesztésére szorított, mert abban a tudatban ringatta magát, hogy a dogmák elfogadása és a hit egyet jelentenek.

Ugyanezen a csapáson halad a prot. racionálizmus is, azzal a különbséggel, hogy ez már kritika tárgyává teszi az egyházi tantételeket. Iránya az, hogy előbb valamit meg kell érteni s csak azután kell hinni. Az értelem egyengeti a fejlődés biztos útjait, amit az fel nem foghat, vagy ami vele ellenkezik, az nem lehet vallási érték. Ez az irányzat is a templomokat iskoláknak tekinti, amelyeknek célja az ismeretek terjesztése. Nem csupán a vallásos ismeretek terjesztése, hanem az általános népnevelés, amelynek keretébe beilleszthető bármely közismereti tárgy. Így lenne az istentiszteletből egy tanítási óra, a templomból tanterem és a lelkészből tanítómaster.

A racionálizmusnak és a protestáns orthodoxiának visszahátasaképpen született meg a piétizmus, vagyis az a vallási irányzat, mely a kereszténység lényegét kegyes cselekedetek gyakorlásában, a folytonos áhitatoskodásban s a világi élvezetekről való lemondásban látta. Ennek megfelelően az istentisztelet célját a világ megjobbításában, az emberek megtérítésében és az isteni kegyelem megnyerésében kereste. Ennek útja az imádkozás és a bibliaolvasás. Ez pedig az u. n. szent összejövetelekben (*Collegia pietatis*) gyakorolható, amelyet még *Spener* a saját házában kezdemé-

nyezett s amely azóta különböző formában sok helyen gyakorlatba jött. Ennek az irányzatnak túlzásba vitele az, amely az összes theol. tudományokat a bibliára kívánja redukálni. Szerinte minden theologiai tudomány emberi bölcsekedés. Az ember pedig Istenről nem beszélhet. Istenről csak a prófétai ihlet, vagy maga Isten beszélhet. Isten beszéde a bibliában van megörökítve. Ezért annak az áhítatos hallgatása az igazi istentisztelet, amelynek eredménye az erkölcsi jobbulás, a kegyes és Istennek tetsző élet. Ez a gondolat jut kifejezésre az u. n. theocentrikus irányzatban, amelynek lelkes szószólói Németországban Barth és társai.

Az istentiszteletnek itt elősorolt főbb típusai közül egyiket sem tehetjük a magunkévá. Nem pedig azért, mert mindenik az istentisztelet elébe valamely célt tűz s így az istentiszteletet *eszköznek* tekinti amaz elérendő cél szempontjából. Emellett némelyik igen keveset, a másik meg igen sokat vár az istentisztelettől. Nem lehet az istentiszteletnek célja az, hogy vele az Istenre bármilyen hatást is gyakoroljunk. De nem lehet az sem, hogy az nekünk hitet, erkölcsöt, vagy éppen a világi tudományokban való gyarapodást adjon. A mi felfogásunk szerint a keresztyénység lényege nem pusztá cselekedet, nem üres hit, nem tan, hanem „lélek és élet“ és pedig keresztyén lélek és keresztyén élet. Mint minden élet, úgy a keresztyén lélek is külső megnyilatkozást keres. Ennek a keresztyén léleknek és életnek megnyilvánulása, külső kifejezése az istentisztelet, amelynek célja önmagában van. Nem kérdezzük a virágtól, hogy miért nyílik és illatozik; nem kérdezzük az édesanyától, hogy miért szeret; nem a sástól, hogy miért repül a magasban? Éppen így nem kérdezhetjük a vallásos embertől, hogy miért gyakorolja az istentiszteletet? Azért, mert ez a hivatásához tartozik. A benne élő vallásos érzés kifejezést, megnyilatkozást keres. Mint minden erkölcsös cselekedetnek, ennek is a célja önmagában van. Az igazi erkölcsös ember a jót nem a gyönyörért, nem a haszonért s nem is a látszatért gyakorolja, hanem azért, mert az jó és erkölcsös. Az istentisztelet nem forrása és kiindulása a vallásos érzetnek, hanem annak az eredménye. Olyan, mint a fán a gyümölcs. Ebből önként következik, hogy az a vallásos érzésnek a lehető hű kifejezése kell hogy legyen s ami e kifejezést zavarja, legyen bármilyen művészi, még sem mondható istentiszteletnek. Minden fa olyan gyümölcsöt terem, aminő az ő lényegének megfelel. Az almafa almát, a figefa figét. Az istentisztelet is annyiféle, ahány féle alakot ölt magára a különböző gyülekezeteknek a hit-

beli felfogása. Én jelen lehetek akármely hitfelekezetnek az istentiszteletén, de ez nem azt jelenti, hogy ott én részese is vagyok az istentiszteletnek. Csak mint hallgató, vagy csendes szemlélő vagyok jelen, mert lelkiileg, hitbéli meggyőződésem szerint, nem tudok egybeolvadni a gyülekezettel. Mindenki csak a saját hitfeleivel együttesen végezhet istentiszteletet, mert csak azokkal tud egy lelki és vallási közösségbe eggyé olvadni. Sőt még a saját gyülekezetében is, ha ott csak megszokásból, képmutatásból, vagy hiúságból van jelen, nem lehet részese az istentiszteletnek. Protestáns gyülekezet nem mondhatja, hogy a lelkipásztor végezze egyedül az istentiszteletet, mert ez az ő hivatása. A lelkipásztor is csak egy tagja a gyülekezetnek, aki lehet vezetője az istentiszteletnek, de azt valóban csak a gyülekezeti tagokkal együtt végezheti el. Az istentiszteletnek ilyen értelmezéséből önként következik, hogy annak teljesen szabadnak kell lennie, vagyis minden vallásfelekezet minden külső befolyástól menten, a saját hitbéli felfogása alapján állapítja meg annak külső formáit. Következik, hogy érhető is legyen, hogy a gyülekezet minden egyes tagja benne részt vehessen. Következik, hogy az istentisztelet formája s annak alkotó részei olyan közös kincsét képezik a gyülekezetnek, amelyet önkényesen senki meg nem változtathat. De végül az is következik, hogy mihelyt a gyülekezet, vagy egyház azt tapasztalja, hogy az egyszer megállapított formák, vagy alkotó részek nem felelnek meg az istentisztelet lényegének s nem nyújtanak elég alkalmas utat a vallásos érzelem megnyilatkozására, azonnal joga és kötelessége az elavult rend megváltoztatása és a gyülekezet lelki igényeinek megfelelő rendszer behozása.

Most az a kérdés, hogy az ilyen értelemben felfogott istentisztelettől várhatjuk-e azt, hogy benne magát az Istent hallgassuk? Azt hisszük, hogy aki ilyen reménnyel megyen a templomba, az üres illúzióban ringatja magát éppen úgy, mint az a kath. hívő, aki a kultuszt az isteni kegyelem közvetítőjeképpen fogja föl. Keresztény szempontból nincsen nagyobb akadálya az igazi vallásosságnak, mint az, ha a szertartást többre becsüljük a léleknél, a külső formát a lényegnél, az áldozatot a hitnél, az imádkozást a szeretetnél és bizalomnál. Aki ezt teszi, az úgy cselekszik, mint aki a fát levágja a gyümölcsért. Ez az eljárás vezet a farizeusi képmutatásra, az álszenteskedő kegyeskedésre, amely ellen Jézus olyan heves és elszánt harcot folytatott. Az istentisztelet mindig és minden formában *emberi* cselekedet volt. Többet tőle hiában várunk, mint

amit embertől s az emberi cselekedetektől általában várni lehet. A protestáns istentiszteletből a mágia és theurgia teljesen ki van zárva. Misztikum is csak annyiban van benne, amennyiben a különböző lelkeknek egy testvéri szent közösségbe való eggyé olvadása, misztikusnak nevezhető. Az az ember vallásos buzgóságának, Istent kereső szent vágyának és áhítatos esengésének természetes megnyilatkozása. A vallásos lélek életének egyik külső bizonyága. Nem a templom s a benne végzett szertartás szentel meg minket, hanem mi adjuk meg igazi tartalmát a szertartásnak nemes érzelmeinkkel, buzgó elhatározásainkkal és vallásos áhítatunkkal. Ezért megtörténhetik, hogy egy egyszerű házban, egyszerű szertartással végzett istentisztelet inkább megfelel igaz lényegének, ha abban a hívek őszinte áhítása és testvéries közérzése jut kifejezésre, mint a hatalmas székesegyházak ünnepi díszből csillogó káprázatos fénye, amely pusztán az érzékekre hat és a gyönyörködtetést szolgálja.

Azonban ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a templom és az istentisztelet semmit sem adhat az embernek. Hiába van meg a búzaszemben az életre és termékenységre alkalmas csira, az fejlődni és új termést hozni csak akkor fog, ha a megfelelő alkalmas talajba jut. És a rózsabimbóban hiában van meg a leendő virág minden kelléke, de az színes, illatos és gyönyörűséget adó virággá csak a levegő és napsütés hatása alatt fejlődhetik. Ilyen forma hatása lehet az istentiszteletnek is az emberi lélekre. Akiben nincsen hit, vallásos érzés, erkölcsös indulat, annak az istentisztelet sem adhat. De akiben meg van ezeknek legalább a csirája, annál annak a tovább fejlődését és termékenységét elősegíti, mert „akinek van, annak adatik.“ A jó példának, a közösen nyilvánított buzgóságnak mindig meg volt és meg lesz áldásos hatása. Ilyen formán, ahelyett, hogy az Istent várnók, hogy az istentiszteletben hozzánk szálljon le, mi emelkedünk közös áhítatunkban ő hozzá s ahelyett, hogy őtet kívánnók a mi akaratunk eszközévé tenni, mi keressük az Ő akaratát, hogy annak engedelmeskedjünk. Az az igaz istentisztelet tehát, amelynek verőfényében vallásos érzésünk a szükséges táplálékot megtalálja, amely eszünket, szívünket és akaratunkat egyaránt mozgásba hozza. Ezért nem közönyös az, hogy az istentisztelet helye, annak alkotó részei és rendje megfeleljen a lélek igényeinek s benne a hívő meg ne botránkozzék, sőt a szép, jó és igaz egységes harmóniába olvadjon össze. Azonban a művészeteknek túlságos előtérbe tolása s azoknak eszközi jellege helyett céllá tétele, csak hátrányára lehet az istentiszteletnek.

Itt csak addig van létjogosultsága mindenféle művészinak, amíg a vallásos érzést emeli, annak kibontakozását elősegíti s a gyülekezet közös áhítatát megfelelő formában juttatja kifejezésre.

Ezek után rátérhetünk arra a kérdésre, hogy vajjon a prédikációnak van-e s ha van, minő helye és hivatása van a mi istentiszteletünkben? Tudva van az, hogy az élő szó ereje minő szerepet játszott a kereszténység megalapításában s annak elterjesztésében. Az is tudott dolog, hogy a kath. egyház istentiszteletében lassankint elveszítette középponti helyzetét az igehirdetés s helyét a mise foglalta el. De már a reformáció eredeti jogaiba visszahelyezte s azt ismét az istentisztelet középpontjává tette. Ez az eljárás a protestantizmus szelleméből önkényt következik. A katholicizmus sem ellensége elvileg a prédikációnak, sőt a protestantizmus befolyására, mind nagyobb tért hódít itt is az egyházi szónoklat s igen neves szónokokkal is dicsekedhetik. De azért mégis nagy különbség van a kath. és protestáns prédikációk között. Ezek a különbségek a két irányzat elvi ellentétéből önkényt folynak. A kath. egyház magát „objektív hatalom“-nak tartja. Ezt a hatalmat nem csak körülírják, de határozottan megszabják a dogmák és zsinati határozatok. Ezekkel szemben az egyének el kell némulnia. A prédikáció tartalmát és lényegét is ezek szabják meg. Az ezek által felállított korlátokon az egyének átlépnie nem lehet, nem szabad. A protestantizmus már sokkal nagyobb szabadságot enged az egyéneknek. Itt az egyház nem külső hatalmi tényező, hanem az egy hitet valló egyének egyesülete. Nem az egyház formálja az egyéneket, hanem az egyének alkotják az egyházat. Ennélfogva itt az egyes embernek sokkal nagyobb mozgási szabadsága van. Így a prédikátor a maga egyéniségének a kifejtésében, nem ütközik lépten-nyomon előtte meredő akadályokba. A jól felfogott protestantizmus szerint a prédikáció alapja a biblia, de annak felépítésében csupán az ész és a lelkiismeret szabja meg az irányt.

Kath. felfogás szerint az üdvösséget az egyház az általa előírt szertartások útján eszközli. Ezért a prédikáció csak eszköz arra, hogy a híveket eme szertartások gyakorlására buzdítsa. Ebből a célból járhatja a reklám és a demagogia útjait is, hogy minél nagyobb tömegeket nyerjen meg a szent és üdvözítő cselekvények végzésére. Ellenben protestáns felfogás szerint az üdvösség az egyén érzületétől függ, azért itt az egyházi beszéd az egyének belső érzületének, vallásos élményeinek a lehető hű tüköre kell, hogy legyen. Ezért nem helyes a templomok látogatottságát tenni

a vallásosság mértékéül. A kath. pap a hierarchiának egy láncszeme, a hívek üdvösségének közvetítője. Eme misztikus erőnél fogva uralkodik a lelkeken. Míg a protestáns lelkipásztor evvel szemben csupán a maga egyéniségére van utalva. Itt nem az a főszempont, hogy hányan vannak a templomban, hanem az, hogy minő lélekkel vesznek részt az istentiszteletben. „Ahol ketten vagy hárman vagytok az én nevemben, ott vagyok én is közöttetek“ — mondja az írás.

Ennélfogva a protestáns istentiszteletben a prédikációnak lényeges hivatása van. Az mutatja a lelkipásztor lelkén keresztül a gyülekezet lelki világát: hitét, reményét, csalódását, örömét, bánatát, küzdelmét, megpróbáltatását, bizalmát és mindama belső harcait, amelyek együttesen alkotják magát az embert. Egy élő bizonyágtétel minden prédikáció az Isten előtt. Egy szent kapocs, mely a templomot az élettel összeköti. Sugár, mely az élet világosságával deríti fel a templom homályát. Benne lüktet az élet maga. A gyülekezet szívdobogását kell hallani benne. A templom és annak minden berendezése lehet akármilyen régi, de a prédikáció a jelen hangulatának szószólója. A szószék az őrtorony, amelyből most a vészkiáltás, majd a megnyugtató hangja hallatszik. A lelkész a szószéken nem pusztán liturgus, aki megszokott szertartásokat minden lélek nélkül végez, hanem a hívő, a bízó, a küzdő ember, akinek lelkén az élet áramlatai vonulnak keresztül. Nem színész módjára betanult szerepet játszik el, hanem átéli népének minden, örömét és bánatát, minden boldogságát és boldogtalanságát. Ezért olyan nehéz az igazi lelkészi hivatás betöltése.

De a protestáns prédikáció a protestantizmus legfőbb alapvének: a folytonos fejlődésnek és haladásnak is az útegyengetője. Nem csak a jelenről való bizonyágtétel, hanem egy szebb és jobb jövőre előkészítője. Szószólója a gyülekezeti eszményeknek. Prófétai erővel ostromozza a jelen hibáit és tévedéseit, de látnoki szemekkel mutat rá istenországának boldogságára. Az egyházi élet korhadt oszlopait segít ledönteni, de helyükbe újabb és biztosabb pillérekről is gondoskodik, hogy így megvalósuljon a régi protestáns alapelv: „ecclesiam semper reformare debet“. Belülről működő kovász, mely lassanként járja át a gyülekezetet. Az isteni kijelentés folytonosságának útja és csatornája. A történelem azt mutatja, hogy éppen azok voltak a ker. e. gyház életében a legszomorubb korszakok, amikor ez az egyéni szabadság s vele együtt a prófétai hang is elnémult és bilincsre volt verve. Azért, amíg lesz az

emberi lélekben remény és csalódás, hit és lemondás, amíg lesz Isten és egy szebb jövő után való szomjúság, amíg az ember éhezi az igazságot s keresi Istenországát: addig mindig meglesz a prédikációnak az istentiszteletben a maga nagy hivatása.

• Vajjon lehetne-e tehát az istentiszteletben a prédikációt csupán magának az alapígének vagy egy hosszabb bibliai helynek a felolvasásával helyettesíteni, amint ezt *Barth* és hívei gondolják? Itt megint két olyan hatalmas elvi akadályba ütközünk, amelyeken a protestántizmusnak megtagadása nélkül magunkat túl nem tehetjük. Mert vajjon magát az Istent hallja-e a gyülekezet egy-egy bibliai résznek a felolvasása által? Ezen a kérdésem már régen túlhaladt a modern felfogás, amely a biblia keletkezéséről, íróiról olyan tudományos igazságokat szegzett le, amelyek a szó szerinti ihletés tanát teljesen lerontják. Nem Isten szavát keressük mi ma a bibliában, hanem egyes kiváló embereknek az Istenről s az ő akaratáról való felfogását, amely felfogás talán ma nem mindenben egyezik meg a mi felfogásunkkal.

De ha elismernők a biblia szavaiban Isten szavát, akkor is egy más protestáns alapelvbe ütköznénk belé. Kizárnók az egyéniség megnyilatkozását az istentiszteletből, ami azt lélek és élet nélküli ceremóniává tehetné. A bibliaolvasás csak az esetben helyettesítheti a prédikációt, ha azt megfelelő *bibliamagyarázat* kíséri. Nem tudományos bibliamagyarázatról lehet itt szó. Mert egészen céltévesztett dolog volna a templomi szószéken tudományos kritikai fejtegetéseket tartani. Ott nem az a főkérdés, hogy valamely bibliai könyvet ki írt, mikor írta, mi célból írta? Nem tudományos problémák, megoldatlan kérdések fölvetése a cél. Olyan volna ez az eljárás, mintha valaki az éhezőket és a szomjuhozókat a kenyér vagy a víz vegyi alkotórészeinek tudományos fejtegetésével akarná kielégíteni. A templomi bibliamagyarázat csak gyakorlati lehet. Ez azt jelenti, hogy a mai életet, a mai ember lelki világát, belső küzdelmeit, hitét, reményét, eszményeit, vallását és erkölcsét a biblia világitásában állítsuk elébe; hogy minden bibliamagyarázat egy-egy vallásos élménynek legyen az alapja és forrása. A templomban nem a theologiai tudományokban, hanem hitünkben, vallásunkban és erkölcsünkben kívánunk izmosodni, megerősödni s ott azt várjuk, hogy egyik vagy másik író mit szól hozzánk, a mi életünkhez és cselekedeteinkhez, hogy minő utakat jelöl meg számunkra a szebb és boldogabb jövő kialakításához. Az ilyen értelemben vett bibliamagyarázatban érvényre juthat a lelkipásztor egyénisége

és prófétai látása s így az megfelelhet a protestáns istentisztelet lényegének.

Ha már most azt a kérdést tesszük fel, hogy vajjon a mai prédikációink megfelelnek-e az istentisztelet lényegének, elérik-e azt a magaslatot, amelyet a fentiekben megjelölni kívántunk: akkor csakugyan nem felelhetünk határozott igennel. Itt sok tekintetben igazat kell adnunk A. Faut jelzett cikkében kifejezésre jutott aggodalmaknak. Azok a prédikációk, amelyek rég mult időknek visszajáró kísérteties követői, amelyeknek a mai ember érzés- és gondolatvilágához semmi köze nincsen, amelyek vagy száraz okoskodások vagy értelmetlen csevegések, amelyek üres szólamokból és nagyhangú frázisokból épülnek fel, amelyeken látszik a régiség penésze, vagy kiver a friss verejték, amelyek vagy racionálista tanítások, vagy pietista szemfényvesztések, amelyek lélek és élet nélkül hangzanak el a szószéken: azok nem csoda ha unottakká váltak. Nem csoda ha üressé tették a templomokat s elfárasztották a hallgatókat. De azok a beszédek, amelyek nem csupán a bibliából, hanem a tudományból s mindenek fölött a hívek lelki világából is merítik a táplálékukat; amelyek a jelenkor hitének, erkölcsének s a mai ember lelki harcainak hű kifejezői; amelyekben az ész, a szív és az akarat egyaránt lendítő erőt talál; amelyekben a szép, jó és igaz egy szent egységbe olvad össze; amelyekből egy szebb jövődőt előkészítő prófétai hang csendül ki: azok — legyenek bár emberi alkotások, de mégis isteni ihletésnek a gyümölcsei — s méltó alkotórészei lesznek az istentiszteletnek.

Hogy a mai prédikációk elsekélyesedtek, annak nagy mértékben okai maguk a gyülekezetek is. Minden gyülekezetnek olyan a prédikátora, aminőt megérdemel. Mert az istentisztelet közösségből önkényt következik, hogy nem csak a lelkész van hatással a gyülekezetre, hanem a gyülekezet is neveli a maga lelkipásztorát. Gyáva, félnék katonák meggyöngítik a legjobb vezér bátorságát is; de az ügy szentségétől áthatott lelkes vitézek, erőt és lelket öntenek a gyenge vezérbe is. Ahol a gyülekezet közönyös; vallással, pappal, templommal nem törődik: ott lassankint a prédikációk is elveszítik színüket, tartalmukat s olyanokká lesznek, mint maga a gyülekezet. De ahol áhítatos, meleg szívű, nagyobb igényű és nagy érdeklődést tanúsító vallásos hívők serege tölti meg a templomokat: ott lelket kap a szónok, gazdag tartalommal telik meg az egyházi beszéd, a templom istenházává, a szertartás istentiszteletté lesz — ott valóban jelen van az Isten. *Vári Albert.*

„Északamerika keresztény aktivizmusa.“¹

Azok a kérdések, melyeket Bornhausen ebben a könyvben tárgyal, minket, unitáriusokat, közvetlenül nem érintenek. Hogy mégis megemlékezzünk könyvéről, annak az az oka, hogy olyan vallási és felekezeti problémák és kérdések magyarázatát adja, melyeknek töredékeiről napilapjaink s olvasmányaink útján értesülünk ugyan, de nem ismervén az előzményeket és összefüggéseket, nem tudunk kellően tájékozódni közöttük.

A háború sorsát Amerika közbelépése döntötte el. Az Egyesült-Államok a maga kimeríthetetlen gazdagságával és bámulatos technikai felkészültségével döntő súllyal avatkozott bele Európa ügyeibe. Azelőtt maga sem merte remélni befolyásának ilyen mértékben való érvényesülését. Amerikának ez előretörését Európa nagy államai nem szívesen veszik. A győzelmes Amerika csupa részvéttől és segíteni akarásból, a vallási misszió cégére alatt, a háború után rávetette magát az európai propagandára. A németeknek nehezebbre esik vidám arcot vágni ehhez a látványhoz, amelyet a kiállhatatlan szellemiségű Amerika kultúrfölénye tudatában rendez. Veszélyt lát ebben a parvenü-fellépésben minden sajátos kultúréltre s bár tompított hangon, de tiltakozik az amerikai szellem betolakodása ellen, amely exportál mindent, amire otthon nincs semmi szükségük s amit otthon nem használhatnak: „nekünk egészen és használhatatlan szellemiséget, üzleti életet, szentimentalitást és vallást“. Nemcsak tiltakozik ez ellen, hanem szövetségre hívja fel az összes érdekelt népeket ez amerikanizmus elleni ellenállásra. S abban látja e jelenségnek különösen veszélyes oldalát, hogy benn, a németység körében, egészen érthetetlen tájékozatlansággal és kiskorúsággal sokan bámúlva hajolnak meg az amerikai imponáló fellépése előtt.

Amerika sok pénzzel és bámulatos tevékenységgel üzőtt propaganda útján exportál Európába „egy csomó vallást vizum nélkül“: methodizmust, baptizmust, kvékerséget, amerikai lutherizmust. És a német tudós sehogy sem tudja megérteni és értékelni azt az

¹ K. Bornhausen: Der christliche Aktivismus Nordamerikas in der Gegenwart. Giessen, 1925.

amerikai szellemiséget, amely a vallást csak akkor és annyiban becsüli, amennyiben gyakorlati eredményekben igazolódik. Érdekes, hogy az alkoholtilalomra vonatkozó törvény végrehajtása jórésben a vallás és egyházak dolgává lett. De e törvény nem járt azzal az eredménnyel, amelyet tőle vártak. S ennek okát abban látják (G. A. Johnston Ross), hogy az egyházak olyan negatív szellemű keresztény erkölcsant tanítottak, amely nem érintkezett a való élettel s önáltatásnak mondja azt a szinte dogmává vált megállapítást, hogy az Egyesült-Államokban vallási, erkölcsi, politikai és szociális tekintetben jól állanak a dolgok. Amerikában kedvelt az a szólam, hogy a világháborút Németország egy berugott német század miatt vesztette el s ha behozná az alkoholtilalmat, egyszerre megszabadulna minden politikai és gazdasági bajától. Egészen könnyű elgondolni, hogy a propagandának ez a beállítása milyen erős és gondolkodóba ejtő hatást tehet odaát a lelkekre. Másfelől jellemző az amerikai felfogásra, hogy a vallás befolyását a közéletre egészen kézzelfogható és lehetőleg azonnal beálló eredményekben szereti érvényesülve látni: az asszonyok és gyermekek sorsa biztosításában, a bűntények számának kevesbedésében, fogházak, elmeegógyintézetek, kórházak kiürülésében s a szociális élet színvonalának emelésében.

De mindez csak remény és várákozás maradt. S a sikertelenség okát abban látják, hogy a negatív vallási morál az alsóbb néprétegnek az eltiltott alkoholért pótlásul nem adott semmit. A mozit? Mindenesetre! De Bornhausen helyesen figyelmeztet, hogy ha az egyházak a népet javítani akarják az alkohol elvonásával, ahelyett „a gyakorlati életöröm pozitív értékeit kell nyújtaniok“. Mert a keresztény vallás hivatása nem az, hogy megtiltson, hanem az, hogy az élet tartalmát alakítsa.

A második vallásos színezetű fontos hitcikkely: *a pacifizmus*. Sok szekta tiltakozott ennek nevében a háborúba való beavatkozás ellen. De egy vallásos ízű, hazug ellenpropaganda elhallgattatta szavát. S most a háború után következett béke (?) megmutatta Amerikának, hogy minő veszély van a népek egymás elleni gyűlöletének felszításában. És észrevette, hogy a gyűlölet ellene is irányul és saját érdeke, hogy e gyűlöletet tompítsa, elfojtsa. Megszervezett tehát egy széleskörű, szociális, segélyezéssel karöltve haladó propagandát: a pacifizmust, ami lényegében nem más, mint vallási és politikai önvédelem, amely a figyelmet a saját belső bajairól kifelé tereli. És kivési a jelszót s elhitei a világgal,

hogy „az amerikai pacifizmus ma minden kultúrnépénél missziót teljesít“.

Feltűnő, hogy vallási tekintetben a katholicizmus a háború után tért hódított s túlnyomó befolyást nyert a közéletre. Ennek visszahatásaként újra szervezték a *ku klux klan*-t. Ez szabadkőművesekkel összekötötésben álló titkos rend, melynek célja, hogy csak tősgyökeres evangélikusokat engedjen és segítsen politikai befolyásra és állásra. Világiakból áll: a világiak orthodoxiájának képviselője. Vezető emberük Bryan, a volt államtitkár. Ráveti magát az állami iskolákra s felfogását akarja érvényesíteni az oktatás kérdéseiben. Olvasóink emlékezhetnek a pár évvel ezelőtt nagy feltűnést keltő *majom-perre*. Ez a *ku klux klan* műve volt. Vándorapostolaik prédikálnak a természeti fejlődés tana ellen, mely az embert a majommal akarja egyenlővé tenni s hirdetik a Krisztus ujraeljövetelét. Denunciálják a papokat, theologiai tanárokat, pöröket indíttatnak ellenük s egy néhány nagyon igazságtalan és értelmetlen elbocsátást erőszakoltak ki. Eltiltották — ami a legrosszabb — egy néhány déli és nyugati kisebb államban a leszármazástán tanítását az iskolákban. Ez ma szinte hihetetlenül hangzik s azt hisszük, hogy Európának még legklerikálisabb országaiban is lehetetlen volna. Az Egyesült-Államokban fennáll ez a tilalom s a washingtoni központi kormány nem elég erős arra, hogy megakadályozza.

Ez az irányzat az u. n. *fundamentálizmus*, mely nevét onnan veszi, hogy a keresztény hit fundamentumára vél támaszkodni. De ez az orthodoxia az ev. egyház befolyását nemhogy erősítette volna, hanem épen megtörte. Megtörte azzal, hogy az összes egyházközségeket két táborba osztotta: egyik a *haladók*, másik a *fundamentálisták* tábora. S ennek a megosztásnak mi más lehetett a következménye, mint pénzügyi nehézségek, gyenge papi fizetések, a missziói munka elmaradása és az egyházas szellem megfogyatkozása? Ennek meg az, hogy a papok fogdossák a híveket. Az egyházközségi gyűlések állandóan hangoztatják az egyesülést, az összetartást, de a panaszos hangok nem hallatszanak túl a közgyűlések termein s csak a papíron maradnak. Bornhausen nagyon közönséges felfogásnak mondja, hogy az egyházak fogdossák, pumpolják a híveket, molesztálják aláírási ívekkel s nekünk Európában imponál az, hogy Amerikában egy szektát vagy egyházat, egy szövetséget vagy missziót teremtenek!

Komoly gondolkozók e bajok legyőzését az *ifjúságtól* várják. A német ifjúsági mozgalomra felfigyeltek, de nem utánozták. Az

amerikai ifjúság nem próbált új életstílust. Kivül áll az egyházon. Vannak köztük *misztikusok, intellektualisták és praktikusok.*

Amerika szelleme nyilvánul bennök is. Nekik is az a vallás kell, amely a szociális állapotok javulásában igazolja magát. Úgy hogy nekik ideális szociálizmus és vallás azonos. A vasárnapi vallásosság helyett a mindennapit követelik. Annyira megy szociális irányban a kivánságuk, hogy a misszionárustól szociológia és nemzetgazdaságtan tanulását kívánják. „Nem fecseghetek szeretetről, míg olyan gazdasági rendszerhez tartozom, amely gyűlöleten épül fel“ — mondja egy képviselőjük. Egyik feladatuk tudományos. Michigan állami egyetemen megnyitják „a vallástudomány iskoláját.“ Bornhausen felkiált és méltán: „Ennyire Németországban még korántsem vagyunk“. A másik feladatuk egyházi: Ma már nem arról vitatkoznak, hogy az egyetem baptista legyen-e vagy methodista vagy püspöki. Hanem azt követelik, hogy evang. keresztény szellemű legyen: az egyesülés temploma, melyben minden tanuló s a város minden lakója istentiszteleten találkozzék.

1886-ban keletkezett a *Student Volunteer Missionary Movement.* Vezetője *Mott*, a modern Amerika egyik legnagyobb kaliberű fia. Jelszava: *a világ evangelizálása*, még pedig: még a *mai nemzedékben.* Ennek a programnak a végrehajtása szülte azt a friss *aktivizmust*, mely Bornhausent könyve írására készítette. Egy ilyen programot ilyen rövid időre kitűzni annyi, mint a feladat lényegét nem ismerni, elejteni. Roppant széleskörű és rengeteg összegekkel pénzelt propaganda indult. De hát az evangelizálás a háborúig nem sikerült, amint előre lehetett látni. Pedig a tanulók kiképzését a mozgalom nagyon ügyesen és rendszeresen megszervezte.

A sikertelenségre aztán otthon is, a missziós területeken is erős kijózanodás következett. 1924-ben az Indianopolisi közgyűlés már ráeszmél arra, hogy az első célkitűzés meggondolatlan és elsietett volt. Itt már — helyesen — azt mondják: „evangelizálni annyi, mint Krisztus szellemével áthatni; úgy hirdetni az evangéliumot, hogy szelleme az embertömegeket áthassa, az emberéletek megváltoztatásával a társadalmat megújítsa s a népekkel való érintkezést megváltoztassa“. Ez már más hang, más felfogás, a feladat belsővé, lelkivé nemesítése. De ez nem egy nemzedék munkája.

Aztán nagyon jól megszervezett misszionáriusi munka indult meg, anyagilag jól megszervezett eszközökkel, jól díjazott embe-

rekkel, kiknek ez a hivatás nem mártírságot, hanem biztos életet nyújtó polgári foglalkozás lett. A kezdet sikertelenségei meggondolásra eszméltették az ifjúságot. Az 1924. évi közgyűlésen az ifjúság már nem hallgat, hanem beszél, már nem bőszerű előadások folynak, hanem viták nagy problémákról. Most már nem néznek le gögös fölénytel nem-keresztény vallásúakra. Érzik, hogy a keresztény hitnek állást kell foglalnia ilyen nagy kérdésekkel szemben, mint: háború, faji gyűlölet, gazdasági kizsákmányolás, internacionalizmus és szociális egyenjogúság. A fundamentalizmus vitájába nem szóltak bele; de látják, hogy a világnak szüksége van Jézusi életmódra. Azonban náluk a szavak mást jelentenek, mint az öregeknek. A keresztény hittel szemben szkeptikusok, az egyházak feladatát szintén másképp látják, így: több valóságérzés a valóságban, több bátorság az igazság keresésében, bárhová vezessen is az.

A misszió jelszava és propagandája átcsapott Európába is. Évek óta a misszió szótól hangzanak az egyházak berkei. Telve a lelkes ifjúság jóindulatú lelkesedéssel és egy csomó homályosan kóválygó eszmével és gondolattal. Nem így Amerika. Már a háború alatt rávetette magát Kinára; de a propagandát háború után még nagyobb erővel folytatták. Japánban az 1923. évi földrengés után a lelkek rémülete kedvező talajul szolgált volna a misszió céljaira, de a japánok bevándorlását eltöltő törvény mindent megakadályozott. Ez az ügyefogyott politika az oka, hogy Japán ember nem teszi szívesen lábát keresztény templomba. Kinában a köztársaság létesítését a misszió a maga sikerének könyvelte el. De ma már, mikor látják, hogy a nép még nem alkalmas a parlamenti demokráciára, ráeszmélnék arra is, hogy Isten országát nem külsőleg, dollárokkal és köztársasági alkotmánnyal építik, hanem a lelkek megnyerésével. Kína most kétségbeesetten dolgozik a régi rend, a régi tekintély visszaállításán, amit Amerika ledöntött s amivel bizonyította, hogy a kínai misszió célja nem vallási, hanem politikai. Pedig jelszava, amivel útnak indult, kifelé is megejtő volt, különösen egy borzalmas világháború anyagi és lelki rombolásai után: „A misszionárius a világtestvériség és világbéke legjobb követe“. A pacifizmusnak ezeket a szíren hangjait sem tudta bevételni Kína népével, pedig olyan kényelmes, minden kívánalomnak megfelelő, fényűzéssel kiállított és felszerelt főiskolákat, könyvtárakat és intézményeket létesített, amely a kínaiaknak csak az életét megnehezítő elkényeztetésére vezethet. S ma megtörténik, hogy a ravasz

kinai csak mosolyog az amerikai misszionáriuson abban a gondolatban, hogy csak jöjjön a dollárözönnel, politikai céljai úgy sem sikerülnek. Indiában a vezető befolyás Angliáé s azért Amerika itt nagyon óvatos.

Legcsodálatosabb hatást keltett a misszió azonban Afrikában. Itt t. i. nemcsak a keresztény vallás eszméit hintette el, hanem „a panafrikai nép és állam eszméjét“ is felkeltette és életre hívta. Hasonlóképpen az amerikai négek mozgalmában is együtt szerepel a vallási és nemzeti eszme. A misszió észrevevén ezt a veszedelmet, felmerült a kérdés, hogy lehessen elválasztani egymástól e két területet? S az álláspontjaikat ez elvvel biztosították: az amerikaiak, mint misszionáriusnak, nemzetfelettinek kell lennie, a misszionáriusnak, mint amerikaiak nemzetinek. A „fekete“ világrész a legerősebben áll ellen a maga kultúrösztönével az amerikai propagandának. Nem ok nélkül várják onnan sokan egy új lélek, új vallás, új kereszténység kezdetét — mondja Bornhausen.

Az előadottakból egy néhány tanulság szinte önként kínálkozik a missziót és kilátásait illetőleg.

Egyik az, hogy a fölényeskedő gyámkodás ideje a külső missziókon lejárt. A fehér keresztény a biblia és a saját morálja birtokában nem tekintheti magát felsőbb lénynek. „Úgy tetszik nekem — mondja szerzőnk — hogy e két nem-keresztény népben (a kínai és japán) több az altruizmus, mint az amerikai minta misszionáriusokban“.

A másik: egyedül helyes módszer az, hogy bennszülötteket képezzenek ki keresztény vezetőknek. De a fehér keresztényeknek a bennszülöttek tanácsai és útmutatásai szerint kell eljárniok, különben több pszichológiai és ethnológiai hibát követnek el, mint amennyit a legjobb vallás is elbír. Ez a munka pedig a vallástörténelem és valláspszichológia alapos tanulmányozását kívánja. A misszionáriusnak az idegen népnek nemcsak vallását, hanem egész kultúráját, ipari és társadalmi helyzetét, gondolkozásmódját és technikáját, politikai és szellemi életformáit is kell ismernie.

Németországnak nagy oka van arra, hogy féltékeny bosszankodással nézze ezt a munkát. Nemcsak az, hogy Amerika közbelépése pecsételte meg a sorsát, hanem az is, hogy amikor misszionáriusai kiszorultak az Európán kívüli országokból, Amerika könnyű szerrel hódította meg a területeket. És Mottnak nem tudják elfelejteni a német evangélikusok, hogy ő, az amerikai evangélikus, a háborúban és a versaillesi békénél cserben hagyta őket.

Mert a keresztény nemzeti egoizmus is önzés. És Mott elsősorban amerikai s csak azután keresztény. Csodálatos képességei nem felelnek meg a kereszténység lényegének.

Dr. Gál Kelemen.

Simén Domokos és kora.

(Folytatás.)

1860. okt. 14-én írja Ürmösi Miklós II. g. o. tanuló. „Édes Simén bácsi! Olvastam az édesanyám leveliből, hogy Simén bácsi jól van, csak a tengeri betegség lepte meg egy kissé. Mi is most mind jól vagyunk, de édesanyám olyan beteg volt, hogy csak egy hajszálon maradt, hogy meg nem halt, hanem már jobbacskán van, de még nem szabad felkelnie az ágyból vagy két hétig. — Kolozsvárról nem irhatok semmi nevezetes hírt, mert nincs egyéb, csak hogy jelen hó 20—25-én a színjelöladások kezdődnek és rémitő kapdosás van a páholyokért... Tudom, hogy Simén bácsira is nagy hatással volt az utazás, de hát még London. Iratából képzelhetni, hogy milyen nagy város lehet, ha négy angol mérföldet mentek egyik vizitából a másba. — A kollégiumban is már sokra vitték az építést, szüretkor már belefognak költözni. — Na igaz, a hírek közé meg kellett vala említenem, hogy Ferencz József úr 16-án esküszik Gyergyai Ninával; az egész családja itt van.“ Stb.

1860. dec. 29. Ürmösi Samuné¹ — kinél Simén a gyermekek priváttanítója volt — írja: „Édes Simén! Üdvözölöm az újévet, noha most nem divat a jókivánság, — én csak a régiekkel tartok, és azt kívánom, hogy az Isten jó egészséggel áldja meg. Stb. — Az igaz, hogy ritkán irunk, de jól tudja, hogy Samú mennyire el van örökké foglalva, stb. — azután lakadalmaztunk: elhozta Kovács Klárit Szebenből Gyulai Laci (na most tudom, hogy a szivibe nyilallott!), de hátha még megmondom, hogy Kis Laurát is elvette Lőfi. Na, az így van édes Simén, de azért ne búsuljon, most van még leány elég, csak az Isten haza hozza. — Samú küldött 200 forintot.“ Stb.

¹ Ürmösi Samuné férje halála után Simén Domokoshoz ment nőül.

1861. április 16. Ürmösi Samu írja: „Kedves Simén úr! A sok utazásaim miatt nem volt időm, hogy óhajtott tudósításaimat ez előtt megtehessem; aztán vártam az erdélyi szervezetet is, hogy ahhoz képest tudassam Simén ural is Erdély új állását. Elsőbben is, ami az én családi körömet illeti, hála Istennek, egytől egyig mind egészségesek vagyunk, stb. — A jelen évben tartandó zsinaton püspököt is fogunk választani. A zsinat majd a nyáron Torján lesz. De hogy ki lesz püspökünk, azt még tudni sem lehet. Ami már a Simén úr ottani állását illeti, mindenkefelett egészséget óhajtunk. Az egészség mellett persze pénzre is szüksége lesz. Hogy az édesatyja és testvére mennyi pénzt küldöttek, azt nem tudhatom, azonban őszintén arra kérem fel, hogy engemet őszintén tudósítson arról, hogy október hava első napjáig még mennyi pénz-segedelemre lenne szüksége, mert én ezennel ígérem, miszerént az addig szükségelt pénzt, habár kölcsön útján is, kiszerezem és egy vagy két rátában el is küldöm. Istvánfi András úr is ígérte volt, hogy küld vagy 100 forintot; ha nem küldött, majd fogom figyelmeztetni. A jövő évre bizonyos lehet, hogy a főconsistoriumban is számára megszavazatok egy pár száz forintot; a főcurátor úr is megígérte, hogy ebben segédkezet fog nyújtani. Tehát a jövő esztendeje is biztosítva lesz. Azonban arra kérem édes Simén úr, hogy tudósítson majd arról is, hogy a jövő őszön az ottani atyafiak segélye mellett küldhessünk-e fel még egy ifjat vagy nem? mert ha igen, akkor a főconsistoriumban ki fogjuk eszközölni, hogy két ifjú számára rendeljen az Augustinovich hagyományból segédelmet. Végre pedig Simén úr meg lehet győződve arról, hogy elvégre is ha professzori állomás jön ürességbe Kolozsvárt, Simén urat itt fogjuk alkalmazni; — azt hiszem, hogy jövendőben az angol nyelvet is kezdjük taníttatni a kolozsvári főiskolában.“

Az 1860-ik év folyamán a magyarországi protestánsok dolgairól egészen meglepő hírek jártak Angliában, melyek alkalmasak voltak arra, hogy az ottani közvéleményt ismételten fölkavarják s egy újabb magyar sérelmi ügyet jelentsenek a világ számára. A hírek ezuttal a concordatum és a patens köré fonódtak.

Ugyanis Ferencz József osztrák császár arra a meggyőződésre jutván, hogy a császári trónnak a birodalomban a római katolikus egyház a legmegbízhatóbb védője és erőssége, 1855. nov. 5-én kihirdettede a római szentszékkal ez év aug. 16-án kötött egyez-

ményét (Concordatum), amely a birodalom római katolikus hitű alattvalóit s e tény által az egész állami hatalmat közvetlenül a pápának rendelte alá. A concordatum¹ a császár részéről jogfeladás, Magyarország részéről súlyos alkotmány sérelem volt és mégis megkötetett, mert a császár félt a forradalomtól. De hát miköze a concordatumnak a forradalomhoz? A történelem útja gyakran meglepetésszerű. Gróf Thun Leó birodalmi vallás- és közoktatásügyi miniszter 1850. ápr. 7-én az akkor mindössze 20 éves osztrák császárnak egy előadásban azt bizonyította, hogy „bármilyen állam bensőleg fel kell, hogy bomoljék, ha polgárainak lelkén a vallásosság elveszítette hatalmát“. E tétel önmagában nem volt tévedés. De tévedett Thun gróf, amikor a vallásosság és az egyház fogalmát fölcserélte s fenti tételét gyakorlatilag így értelmezte: felbomlik az az állam, amelynek polgárai fölött az egyház, mégpedig a római katolikus egyház hatalma nem tud érvényesülni. S mert a birodalomnak fönn kell maradnia, nyilvánvaló, hogy fönnmaradását az biztosítja legjobban, ha minél szorosabb egyházi fegyelem alá kerülnek a polgárok. Charmatz Richárd osztrák történetíró² ebben a gondolatban véli megtalálni magyarázatát az 1855.-iki concordatum létrejöttének. Teutsch Frigyes erdélyi lutheránus püspök, szász történetíró viszont arra utal³, hogy a concordatum a birodalom különböző római katolikus egyházkerületeit egy centrális birodalmi róm. kath. egyházba szándékozta összefoglalni, melynek élén a bécsi érsekprimás lenne, akinek császárhű személye volna a legfőbb garancia a centrális birodalmi katolikus egyháznak császár- és birodalom-hűsége mellett. Kétségtelenül megfelel a történeti eseményeknek Charmatz előadása is, de fedi a való tényeket Teutsch magyarázata is. Teutsch hivatkozott az erdélyi szász származású Zimmermannra, ki a bécsi kultuszminiszteriumban 1852-ben titkár, 1855-ben osztálytanácsos, 1858-ban miniszteri tanácsos s 1861-ben a legfőbb evangélikus egyháztanács elnöke volt s aki 1852-ben a minisztere, gróf Thun részére, javaslatot dolgozott ki arra vonat-

¹ A concordatumra vonatkozólag rendkívül érdekes — egykorú — adatok olvashatók e munkában: *Az MDCCCLV. augusztus XVIII. ausztriai Concordatum fölvilágosítása*. Németből fordítva és a Concordatum deák és magyar hivatalos szövegével. Pest, 1856. (E könyv megvan — Simén Domokos hagyatékában — a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában S. 44 jelzés alatt).

² R. Charmatz: *Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1907*. Bd. I. Leipzig 1911. 28 s köv. lapokon.

³ Fr. Teutsch: *Geschichte der ev. Kirche in Siebenbürgen*. Hermannstadt, 1922. II. köt. 379 s köv. I.

kozólag, hogyan lehetne az osztrák birodalomban, a különböző tartományokban különböző autonomiával bíró evangélikus egyházkerületeket úgy centralizálni, hogy valamennyi fölött egy közös egyháztanács álljon, amely lefelé egységesen rendelkezék, fölfelé pedig egységesen legyen felelős a császárnak. Thun gróf örömmel tette magáévá e centralizáló gondolatot s ezt 1852. dec. 14-én az uralkodó előtt tolmácsolta. A császár még nagyobb örömmel járult az előterjesztéshez s megbízta Thun grófot a megfelelő evangélikus egyházalkotmány mielőbbi elkészítésével, mi csakhamar elkészült s 1855. febr. 27-én kihirdettetett.¹ Ez a lutheránus centralizáció egy félévvel megelőzte a római concordatumot. A császári trónnak két lába ilyenformán rövidesen készen volt. Úgy látszik tehát, hogy Haynald Lajos gyulafehérvári róm. kath. püspöknek mégis igaza lesz, aki 1853. aug. 21-én azt mondta: „A protestántizmus megszűnése Erdélyben már csak idő kérdése.“ Mondhatta, hiszen maga a hirhedt Bach, a mindenható belügyminiszter is úgy nyilatkozott, hogy a belső állapotok consolidálása végett nem elég a katolikus reactio, ide ennél több kell: a protestántizmus Magyarországon hatalom és született oppositio; vele szemben az államnak határozottan föl kell lépnie, mert csak így remélhető, hogy Magyarország 25 év mulva német-szláv tartománnyá lesz, melyben a németiség túlnövekedése ellen gátat fog képezni a szlávtság s amelyben a magyarság meghaladott álláspont és csak szörványos jelenséggé leend. Ime, a magyarelles célzat a protestánsok elleni támadásban. Jól írta Marczali: Kollonics lelke támadt fel ezekben a megállapításokban. De mit is lehetett volna az ezen időbeli Bécsből egyebet várni, hol az osztrák róm. kath. püspökök 1849. június 15-én zsinati határozatként mondták ki, miszerint a nemzetiség a bábeli torony építésekor elkövetett bűn büntetésének tekintendő, tehát Isten akaratával ellenkező; s ahol élén Rauscher bibornok-érsekkel a püspöki kar már alig várta az esztergomi magyar hercegprimás autonom jogkörének megszüntetését s beolvasztását a birodalmi érsekei hatalom körébe; s végül ahol a császár annyira érzéketlen volt a történeti alkotmány sérthetlensége iránt, hogy a különben testestől-lelkestől császárhű esztergomi magyar hercegprimást, Scitovszkyt a legerősebb megrovásban részesítette, amiért Rómában a bibornokoknál tiltakozni mert a concordatum ellen, mint amely a magyar róm. kath. történeti egyházalkotmányt

¹ Közölve *Karl Kuzmány*; Urkundenbuch zum österreichisch evangelischen Kirchenrecht. Wien, 1856. 354, köv. 1.

is sérti. Bécs ez időben mámoros volt a centralizáló abszolutisztikus gondolatoktól; onnan mást várni ez idő szerint nem lehetett.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a bécsi centralisztikus abszolutizmus tulajdonképpen a főpapok és az arisztokraták megtorló ellenforradalma volt az 1848-as évek demokratikus eseményeivel szemben. Az alsópapság, a polgárság s a nép sem a concordatumért, sem a lutheránus centralizációért, sem egyáltalában az egész centrális abszolutizmusért nem lelkesedett. Mi lelkesítő is lehetett a falusi papságra nézve pl. a concordatumban, amely arról ugyan szigorúan gondoskodott, hogy az alamizna-fillérek bőven befolyjanak a pápa javára, de a falusi papok anyagi helyzetének javítását csak „kilátásba helyezte“ s eltúrte, hogy legyenek káplánok évi 50—100 forint fizetéssel s legyenek önálló papok évi 300—400 forint jövedelemmel. A concordatumban a püspökök, tehát az egyházi arisztokrácia győzedelmeskedett a birodalmon. Ekkor így is jó volt. A bécsi politika alapelve ekkor amúgy is az volt, hogy elég minden intézménynek legfőbb szerveit a császár szándékai részére biztosítani, a többi engedelmeskedni fog magától. Ebből a gondolatból kiindulva fogott gróf Thun a magyar protestáns egyházak megrendszabályozásához is.

1856. aug. 21-én a magyarországi mindkét hitvallású evangélikus egyházhoz egy 192 §-ból álló alkotmánytervezetet küldött azon célból, hogy azt tárgyalják meg s mondjanak véleményt róla. E törvénytervezet részleteiben sok jó és helyes intézkedést tartalmazott, de volt benne egy paragrafus (az 50. §), ami az egész tervezet titkos célját elárulta s ez az volt, hogy a magyar lutheránus egyháznak is, meg a református egyháznak is élén egy-egy 5 tagú főtanács álljon, melyeknek tagjait a császár életfogytiglan nevezné ki s akik, mint állami hivatalnokok, az államtól kapnák fizetésüket. Ez az öt tagból álló főtanács végezné a lelkészválasztások megerősítésétől kezdve a zsinati végzések jóváhagyásáig való összes teendőket s eljárásában egyesítené az egyház autonómiáját a császár legfőbb ellenőrzési jogával, ami más szavakkal azt teszi, hogy az 5—5 teljhatalmú főtanácsos a császár bizalmi embere kellene, hogy legyen. Az egyházkerületek egyértelműleg elvetendőnek minősítették e törvénytervezetet s kérték, hogy az uralkodó hagyja sértetlenül a szabadválasztáson s a zsinat legfőbb döntési jogán felépült történeti autonóm-alkotmányukat. Thun gróf tervezete érdekében megszólaltatta a németországi legkiválóbb protestáns papokat és tanárokat, Haaset, Schenkeit, Jakobsont, Lechlert, Hoffmant. Ezek tényleg

azt mondták: Thun alkotmánytervezete nagyon liberális s ők igen örvendenének, ha a német protestáns egyházalkotmány ennyire szabadszellemű volna. Amiben a német tudósoknak körülbelül igazuk is volt. Thun tervezete részletei szerint nem volt egyéb, mint a westfáli és Rajna-menti protestáns német egyházak alkotmányának némely részletében szószerint átvett, némely részletében pedig megjavított kiadása. Így fogván fel a dolgot, Thun elaboratum a tényleg liberálisabb volt eredetijénél. De jól jegyezte meg Révész Imre a róla írott bírálatában: „A bölcs törvényhozás nem az idegen intézményeket utánozza és ülteti által, hanem a hazai viszonyok történeti fejlődéséből s jelen állapotából indul ki s a meglevő valódi szükségeket törekszik józanul kielégíteni.“ Thun grófot nem zavarta meg terve keresztülvitelében a magyarországi protestáns egyházak szinte egyöntetű tiltakozása. Ha azok nem voltak hajlandók önkényt elfogadni a bécsi alkotmányt, gondoskodott ő róla, hogy elfogadják azt parancsszóra. Evégre 1859 szept. 1-én megjelent a *Patens* néven ismeretes császári nyiltparancs, másnap (szept. 2) a hozzá tartozó végrehajtási utasítás. E nyilt parancsról Tisza Kálmán 1859 okt. 8-án így nyilatkozott: „E nyilt parancsnak már maga megjelenése, maga azon tény, mely szerint egyházunk számára törvény alkottatott, oly sérelem, hogy ezen nyilt parancsot és miniszteri rendeletet, ha szinte tartalma legtökéletesebb volna is, elfogadni s annak életbeléptetésére közre munkálni, lelkiismeretünk erőszakolása, letett hivatali eskünk megsértése s hitelveink megtagadása nélkül nem lehetne.“ E szavakban a közvélemény nyilatkozott meg.

Nem e sorok feladata részletesen ismertetni a Patens elleni küzdelmet. Az olvasó megtalálja azt részint dr. Ballagi Gézának: „A protestáns pátens és a sajtó“ c. dolgozatában (Prot. Szemle, 1892), részint a Zsilinszky Mihály által szerkesztett „A magyarhoni protestáns egyház története“ c. illusztrált díszműben (Bpest, 1907), főleg azonban A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak ilyen című kiadványában: „Révész Imre munkái a pátens korából“ (Bpest, 1900), — bár nem hallgathatom el, hogy e küzdelem történetének a tudomány igényeinek megfelelő feldolgozása még mindig nem készült el.¹ Minket ennek a küzdelemnek különösen külföldi vonatkozásai érdekelnek.

A pátens célja ugyanaz volt, mint az erdélyi evangélikusok

¹ Dr. Révész Imrének 1926-ban megjelent „Révész Imre élete“ c. bccsés monografiája sok tekintetben megvilágította e küzdelemnek homályban maradt

ellen 1855 febr. 27-én kiadott rendeleté: a magyarországi református és lutheránus egyházkerületeket alárendelni a bécsi egyházi főtanácsnak. A Bécsből sugalmazott Augsburger Zeitungnak 1859 okt. 9-iki száma a pátens okát és célját egy Bécsből beküldött cikkben a következőkben adta elő: „Az 1848—49-iki magyar rebellio mind a magyar alkotmányt, mind nevezetesen bármi előjogait bármely testületnek, az egyháziakat sem véve ki, a győző kezébe juttatta. A bécsi és linci békekötések, melyekre a protestánsok hivatkoznak, a rebellio által mindarra nézve, mi a fejedelem jogait csorbította, megsemmisítették. A magyarországi protestánsokat illetőleg az országfejedelem episcopátusa teljhatalmában fölelevenedett.“ Ami más szavakkal mondva azt jelenti, hogy a pátens az 1848—49-iki szabadságharc elvesztése után a győztes részéről a diadal jogán való új elrendezése akar lenni a protestáns egyházak alkotmányos helyzetének. Tehát nem a történeti jogfolytonosság elve alapján történő belügyi rendszabályozás, hanem a diadal jogán végzett hatalmi ténykedés. Erre vonatkozólag helyesen jegyezte meg Wertheimer Ede: Azok az események, amelyek a császári nyílt parancs következtében végbe mentek, meggyőzhettek mindenkit, aki nem volt vaksággal megverve, hogy van *magyar* kérdés, amely megoldásra vár.¹

Csakhogy a protestántizmus létezését és összes történeti jogait akkor már nem csupán magyar törvények védték, hanem védte mindenkéül az 1648 okt. 28-iki westfáli béke, melyben Svéd és Franciaország, Anglia, Svájc, Hollandia és Ausztria nemzetközileg garantálta a protestántizmus egyenlő jogait Európában. Ez a béke szüntette meg a pápa szuverenitását s az egyház és állam azon elméletét, amellyel Róma neve szorosán egybeforrt,² s amelyet Thun gróf a birodalmi vallásügy rendezésénél újra felelevenített. A münsteri és osnabrücki kongresszus s a rákövetkező westfáli béke azért oly nevezetes Európa történetében, mert ez időtől kezdve a világi ügyeket egyetlen állam sem tárgyalhatta tisztán felekezeti nézőpontból, hanem: a felekezeti egyensúly szempontjából, illetőleg, az eddigi egyházi szempontok helyett

részleteit, — de e különben minden tekintetben értékes könyv mellett is áll a fenti megjegyzés.

¹ Monori *Wertheimer Ede*: Gróf Andrassy Gyula élete és kora. Bpest, 1910. I. köt., 136. lap.

² *Bryce I.*: A római szent birodalom. Angolból ford. Balogh Ármin Bpest, 1903. Akad. kiadv. 373. l.

ezentúl minden állam életében a politikai egyensúly legfőbb szempontja lett a mérvadó.¹ Csodálatos dolog mégis, hogy a magyar történetírás oly kevéssé foglalkozott e békekötés jelentőségével. Pedig a császári patens elleni küzdelem jól megmutatta, hogy a protestántizmusnak mekkora védelme rejlik a nemzetközileg garantált e békeszerződésben. Tudomásom szerint Révész Imre volt az első, ki a westfáli békekötésnek e nagy jelentőségét felismerve, azt javasolta, hogy a patensben rejlő protestáns sérelmeket mindazon államoknak tudomására kell hozni, amelyek a westfáli béke megkötésekor az európai protestántizmus egyenjogú szabadságát garantálták. Igen helyes volt e javaslat. Európai ügyet e magyar sérelemből csak így lehetett csinálni.

Tisza Kálmán 1859 októberében Pesten a bécsi angol követség titkárával, lord Westmoreland-dal találkozáván, feltárta előtte a patens által teremtett helyzetet. Lord Westmoreland ez ügyben emlékirat készítését tanácsolá, mit Révész Imre röviddel ezután el is készített s azt németre fordíttatván, lord Loftus bécsi angol követnek utasítására a követség postájával Londonba küldve itt 1860 márciusában angol nyelven megjelent az *Edinburgh Review*-ben s azzal egyidejűleg III. Napoleon francia császárnak kezébe is eljutott. A külföld, különösen pedig a francia és angol közvélemény minél alaposabb informálásáról a br. Jósika Miklós vezetése alatt álló brüsseli emigráns sajtóiroda gondoskodott. Az angol *Times*, *Edinburg Review*, *Standard*, *Daily News*, *Morning Cronicle*; a francia *Siécle*, *Patrie*, *Observateur*, *Revue Contemporaine*, *Opinion National*, *La Presse*, *Courrier du Dimanche*, *Nord*, *Courrier de Paris*, *Jurnal de Belgique*; a német *Neue Preussische Zeitung*, *Kölnische Zeitung*, *Weser Zeitung*, stb., stb. sűrűn s mind protestáns felfogás alapján foglalkoztak a patens által okozott sérelmekkel. Ludwig János „La liberté religieuse et le protestantisme en Hongrie“ címen 1860-ban Párisban, majd „La Hongrie et la germanisation Autrichienne“ címen ugyancsak 1860-ban Brüsszelben adott ki könyveket a patens ellen; Filó Lajos „Rapport sur l'église de Hongrie“ címen a genfi református egyház La Semaine Religieuse c. lapjában írt hosszabb tanulmányát angol fordításban a *British and Foreign Evangelical Review* c. angol folyóirat is leközölte az 1862 januári füzetében. Horn Ede 1860-ban három önálló tanulmányt is közreadott francia nyelven a patens ellen (La Hon-

¹ *Wertheimer Ede*: Békekongresszusok és békeszerződések a XIX. és XX. században. Bpest 1918. 13. l.

grie en face de l' Autriche ; La Hongrie et la crise Européenne ; La Hongrie devant l' Europe.). Szemere Bertalan 1860-ban Párisban kiadott „La question hongroise“ c. 164 oldalra terjedő könyvét „Hungary from 1848 to 1860“ címen 269 oldalnyi terjedelművé meg bővítve még ugyanezen évben Londonban angolul is kiadta.

Mind e sokirányú mozgalom hatása alatt az angol kormány 1860 januárjában kérdést intézett a bécsi külügyminisztériumhoz az iránt, hogy mi van a patens ügygel. Mint a berlini Kreuzzeitung hírei között olvasható volt, az osztrák kormány a hatalmakhoz intézett körlevelében tudatta, hogy olyan birodalmi belügről van itt szó, amely rövidesen békés elintézését nyer. E megnyugtatóra szánt válasz azonban nem elégítette ki az angolokat. Glasgow skót polgárai 1860. jan. 26-án népgyűlést tartottak a *magyar ügyben* s ott „mély rokonszenvvel s igaz csodálattal“ adtak kifejezést elismerésüknek a magyar protestánsok férfias magatartása iránt, „mellyel a vallásszabadságuk s egyházi és iskolai független önkormányzatuk törvényes jogait megrohanó önkény beavatkozásainak ellentállanak.“¹ Mint Kossuth Iratai II. kötetének ide vonatkozó közléseiből tudjuk, a glasgowi meetingen az angol közéletnek legkiválóbb reprezentánsai vettek részt. Oly erős volt az angol közélet szimpátiájának megnyilatkozása a magyarság iránt, hogy az még a parlamentben is megnyilatkozott. Russel, angol miniszterelnök, a magyar protestánsok sérelmei dolgában meginterpelláltatván, 1860 febr. 17-én azt válaszolta,² hogy a magyar ügyben vannak terjedelmes irások és jelentések rendelkezése alatt, de mivel azok egy külállam benső kormányzati ügyeire vonatkoznak, nem tartja őket a parlamentben tárgyalhatóknak. Azonban parlamenten kívül annál hatásosabb interveniálást foganatosított, amihez egy szerencsés körülmény szolgáltatta a bevezetést.

Amíg külföldön így folyt az agitáció a magyar protestánsok s ezeken keresztül a magyar alkotmányos szabadság érdekében, addig Pesten Török Pál budapesti református lelkész bizalmas értekezletet tartott, melybe bevonták a pesti református skót miszsiót is, mely főleg az edinburgi és londoni egyetemek tanáraival élénk összeköttetésben állott. Itt megbízták a pesti skót papot, hogy írjon Angliába és Hollandiába a protestáns vezetőkhez s utalva a westfáliai békekötésnek nemzetközi garanciájára, nyomósan hívja

¹ *Kossuth Lajos*: Irataim az emigrációból. II. kötet IV. fejezet.

² *Révész Imre* munkái a patens korából. Bpest, 1900. 57. lap.

fel figyelmüket a császári pátens által a protestáns vallásszabadság ellen készített merényletre. Ez értesítésekre Hollandiából is, meg Angliából is az az óhajlás fejeződött ki, hogy jó volna, ha bővebb tájékoztatás céljából valamely tekintélyes magyar férfiú kiutaznék hozzájuk. Ez utazásra Lónyay Menyhért — a későbbi pénzügy-miniszter és miniszterelnök — vállalkozott, ki néhány évet a Kossuth-féle emigrációban töltött és úgy Francia-, mint Angolországban ismerettséggel bírt. Lónyay Hollandián keresztül átment Londonba és ott az oxfordi, cambridgei és edinburgi anglikán érsekkel személyesen és tüzetesen megtárgyalván a magyar protestánsok helyzetét, kimutatta, hogy a „westfáliai béke minő beavatkozási módot nyújt, sőt ilyen kötelezettséget hárít Angliára s a garanciát vállalt többi protestáns államokra a magyar protestántizmus ügyeire nézve. Ez egyházfejedelmek voltak aztán, akik Lónyayt és misszióját az angol kormányférfiakkal is összeköttetésbe hozták“.¹ Az angol kormány a vett értesüléseket felülvizsgálandó, egy Dunlop nevű angol diplomatát küldött Budapestre oly ürügy alatt, hogy itt a kereskedelmi viszonyokat tanulmányozza, vajjon nem volna-e szükséges Budapesten angol konzulátust felállítani. Ezt a Dunlopot, kinek Pestre jövetelét Lónyaynak hazajövele közvetlenül megelőzte, az egész magyar arisztokrácia kitüntető figyelemmel fogadta, nevezetesen Gróf Károlyi György estélyt adott tiszteletére és bevezette őt a Nemzeti Kaszinóba, hol Dunlop mindennapos lévén, vallási és politika bő értesüléseket nyert. Három hét mulva Dunlop visszaútazott Angliába. „Elmenetele után csakhamar megkezdődött a pesti angol konzulátus fölállítását eredményező diplomáciai tárgyalás. De ez csak mellékes volt. A fődolog az, hogy az angol kormány a magyar protestánsoknak a Thun-féle patens által okozott fölháborodásáról értesülve, csakhamar egy, bár barátságos hangú, de Ausztriát a magyar protestánsok vallásszabadságának fenyegetésétől komolyan intő diplomáciai jegyzéket intézett Bécsbe, amelyben hivatkozik azon garanciára, melyet Anglia a magyar protestántizmus irányában a westfáli békében vállalt és mely neki jogot ad e tekintetben a beavatkozásra. Hasonló tartalmú diplomáciai jegyzékek érkeztek néhány nap mulva Bécsbe Hágából és Berlinből is; hogy Svédországból is érkezett-e jegyzék, nem biztos. Ferencz József császár e diplomáciai jegyzékektől, különösen a vele

¹ Lónyay misszióját a protestáns egyháztörténetek mind figyelmen kívül hagyták, pedig azt Beksics Gusztáv részletesen leírta a Szilágyi-féle „Magyar Nemzet Története“ X. kötetének 528 s következő lapjain. Innen vettem át én is.

szövetséges Angliától, meglepetve és megdöbbenve, azonnal hivatta Thunt és a jegyzékeket közölvén vele, kérdést intézett hozzá a patensügy iránt. Thun a legnagyobb mértékben meg volt lepelve, elkérte a jegyzékeket, hogy ő azokat tanulmányozhassa, azután pedig kénytelen volt bevallani, hogy ő, mikor a pátenst megfogalmazta, javolról sem gondolt vissza a 200 év előtti linci és westfáli békére és a protestáns államoknak ez utóbbiban vállalt garanciájára. A jogcímet, amelyen ezen államok most felszólalnak, el nem tagadhatta.“¹

Az 1859-ik évnek az osztrák centrális abszolutizmusra mért legsúlyosabb taglőütése gr. Széchenyi Istvánnak Angliában névtelenül megjelent könyve, a *Blick* volt. Ez mutatja ma is leghívebben az országos közhangulatot az időből. „Képmutatókkal — írja benne Széchenyi — hóhérokkal és gyilkosokkal, akik fertőzően büzlenek az embervér s a nyomorúság szagától, nagyon nehéz finoman társalogni, mi legalább nem értünk e művészethez; s különben is mit használt Somssich Pálnak, Zsedényi Edének, gróf Széchennek s a többi nemes hazafinak nyugodt és méltóságteljes fellépése, kik alázatos kérésekkel álltak elő? Semmit.“ Kétségbeesésének erőtlől duzzadó nyers hangján veti Bachnak szemére nemzetipró zarnokuralmát. S mikor e könyvnek sem lett kézzel fogható hatása, memorandumokat juttatott III. Napoleon császárhoz és Palmerston lordhoz. Végül (1859) okt. 23-án ezeket írta Bartakovics egri érsekhez: „Tökéletes világosságban gondolom látni, hogy most van ideje csak, vagy tán soha többé, miszerint ismét feljajduljon és pedig hangosan a szívtelenül, kajánul és oly otrombán már-már egészen legázolt magyar.“²

E sorok elég híven mutatják a patens, meg aztán a Bach-kormány összes más intézkedései nyomán keletkezett európai és országos közhangulatot, amit az uralkodó előtt tovább is eltitkolni nem volt tanácsos. Thierry, a monarchia rendőrminisztere (1859) okt. 31-én a következő előterjesztést tette a császárnak: „Nem titkolhatom Felsőged előtt, hogy majdnem az összes tudósítók meggyeznek annak megállapításában, hogy a lakosság valamennyi osz-

¹ Szó szerinti idézetben közöltem Beksics fenti sorait, mint az egyetemes protestáns egyháztörténelemnek a modern korból való egyik legfontosabb esemény leírását. A westfáli békekötés egyetemes protestáns jogtörténeti szempontból való tanulmányozásának szükségességét és fontosságát ez idézetnél jobban meg sem lehetne okolni.

² *Friedreich István*: Gróf Széchenyi István. Bpest, 1915. II. köt. 271 lap.

tályán elhatalmasodott a kedvetlenség, nyomottság, sőt a bizalmatlanság érzése, amely még eddig ugyan sehol sem nőtt ellenszegüléssé a kormány közegeivel szemben, de külső vagy előreláthatatlan belső események közbejövetelével a legrosszabbat lehet várni tőle. Ez a váratlan belső esemény 1860. április 8-án gr. Széchenyi István öngyilkosságával bekövetkezett. Széchenyi tekintélye mindig nagy volt Magyarországon, de most, halálának köztudomásra jutásakor személye a nemzeti jellem, a nemzeti sors, a nemzeti végzet megtestesülésének tekintetett.¹ Ferencz József kolozsvári unitárius pap és tanár 1860. április 29-én a kolozsvári unitárius templomban róla mondott gyászbeszédében² azt fejtegette, hogy „ő volt a magyar tudományosság és közélet megalapítója, nemzetiségünk ujjíteremtője, alkotmányos és nemzeti törekvéseink mérsékelt, gyakorlati és bölcs vezére, a társulati szellem felébresztője és kifejtője, a hazai ipar, kereskedés és okszerű gazdaszat felemelője, hazánkat szíve megszakadásáig szerető s ez idők szerint legnagyobb magyar“, ki életének áldásos munkássága után „gyászos halála által teljes egyetértést, békességet hozott létre hazánk különböző nyelvű és vallású népei között, hogy mint ugyanazon egy mennyei Atyának gyermekei, valódi érdekeinket megértsük, egymást őszintén szeressük, stb.“ Széchenyit az egész ország magyarsága felekezeti különbség nélkül megsíratta és meggyászolta. Kolozsváron — mondta idézett beszédében Ferencz József — „gyásztiszteletért a közbánat nyomó érzése kevéssel ezelőtt egy más szent hajlékba, ma ide hívta össze a buzgó híveket, majd ismét máshova gyűjti egybe mindaddig, míg a honfibu és honfigyász a hazának legvégső szögletében is az elköltözött dícsó iránt megtette édes köte-

¹ Az E. K. T. 1860. ápr. 22-én tartott gyűlése első tárgyaként Nagy Elek főgondnok előterjeszti, hogy: „gr. Széchenyi István f. hó 8-án meghalálozott, mivel a néhai honfiai áldozataival, nemzetiségünk emelésére fordított fáradságtalan munkásságával és ritka észtehetségével az egész magyar nemzet fájdalmára érdemessé tette magát, jónak látná, hogy az E. K. T. ezen veszteség fölötti fájdalmát iktatná jegyzőkönyvbe és küldene a néhai gróf hátrahagyott családjának egy résztvevő nyilatkozatot.“ *Határozat*: „Az E. K. T. ezen előterjesztést egyhangulag elfogadta és a néhai gróf családjának küldendő résztvevő nyilatkozat mellett jegyzőkönyvbe iktatni határozta, hogy nemzetünk legnagyobb fiának halálában honfiai fájdalommal osztozik.“

² Megjelent nyomtatásban is ily címen: Gróf Széchenyi István a nemzeti bölcs emléke egy könyörgésben és egyházi beszédben, melyet az erdélyi unitáriusok kolozsvári templomában 1860. ápr. 29-én tartott gyásztisztelet alkalmával mondott *Ferencz Józsi* helybeli pap és tanár. (Kolozsvár) 1860. 24 l.

les tiszteletét.“ S így volt ez az országban mindenütt. E róm. kath. hitű magyar főurat gyászistentiszteletben könnyezte meg róm. kath., református, lutheránus és unitárius. A nagy gyász a közös veszteség érzetében egyesített minden magyart; s a közösen megtartott requiemek a lelkek mélyén egyetlen hangos tiltakozássá egyesültek a fennálló törvénytelen kormányzás ellen, melynek halottjával tekintetett Széchenyi.

Az ország hangulata a bécsi abszolutizmus oktalan zsarnoksága által gyorsan sodortatott a forradalom felé. Gróf Teleki László 1860. márc. 17-én írja Kossuthnak: „Erdélyből a legmagasabb arisztokráciai körből arról tudósítatom, hogy a türelmetlenség annyira megyen, e szó „várni“ annyi borzalmat ébreszt, miszerint akármi lesz a következése, el vannak határozva megpróbálni, hogy mit tehetnek saját erejükkel“. Április elején pedig egy név szerint ma már nem ismerős „jelentékeny“ ember arról tudósítja Teleki által Kossuthot: „Bármilyen történjék is, a forradalom elkerülhetetlen. Már most is úgy áll a dolog, miszerint kérdés: ha visszatartható-e, míg a külföldi események aként fejlődnek, hogy okszerű is legyen?“¹

Mindezek a körülmények² végre is arra kényszerítették az osztrák császárt, hogy változtasson valamit a magyar helyzeten. A változtatás — aminek itt csak egyházügyi vonatkozásairól szólnunk — egyelőre ugyan nem volt sok. Albrecht főherceg, Haynau után Magyarország kormányzója és katonai főparancsnoka, állásától felmentetett, helyére Benedek Lajos tábornagy neveztetett ki Magyarország főkormányzójává. Benedek legelső ténykedései között a patens ügyben tett a császárnak előterjesztést, meggyőzni akarván az uralkodót arról, hogy a patens rendelkezéseinek végrehajtása belső forradalom és külső bonyodalmak nélkül lehetetlen. Ezért a császár május 15-én a patens rendelkezéseit azon egyházkerületek részére, amelyek azokat vonakodtak végrehajtani, hatályon kívül helyezte s jövőre nézve csak azon kerületeknél tartá érvényben, amelyek azokat önkényt elfogadták.³ Ezzel az utolsó percig

¹ Kossuth: Irataim az emigrációból. II. kötet. 72 és 75 lapok.

² Helyszűke miatt nem térhettem rá az események összefüggő egész tömegének ismertetésére s így a fenti sorok nagyon vázlatosan és hiányosan adják a közállapotok rajzát. Sajnos, a szóban levő korszaknak részletes, hiteles történetét még nem írta meg senki. Pedig ez idők életének oly sok nagy tanulsága van, hogy azzal kevés magyar történeti korszak versenyezhet.

³ E nagyfontosságú rendelet magyar fordításban megjelent a *Sárospataki Füzetek* 1860-ik évi folyamának 473. köv. lapján.

titokban tartott rendelkezéssel a császár ugyanolyan merészen vágta ketté a protestánsok további agitálásának lehetőségét, mint amily merészen és váratlanul kötötte meg az elmúlt 1859-ik évben a villafrancai békét. A világsérelemmé felnőtt magyar ügy tehát ismét „váratlanul került le“ a világpolitika napirendjéről.

Megfoghatatlan, hogy a patens csúfos megbukása után minő gondolatmenet bírhatta rá gróf Thun vallás és közoktatásügyi minisztert arra, hogy pár héttel később (1860. jul. 23-án) 1377. sz. leírástával megkérdezze herceg Lichtenstein erdélyi gubernátort, vajjon miképen lehetne a patens rendelkezéseit Erdélyben végrehajtani? A gubernátor szeptemberben keltezett válasziratában „reámutatva a régi törvényekre, az Approbatákra, a Lipót-féle hitlevélre, az 1791. évi törvényhozásra, ezek alapján azon nézetének adott kifejezést, hogy az erdélyi reformátusoknak, de egyszersmind a lutheránusoknak és unitáriusoknak is, vallásszabadsága és autonóm törvényhozása oly körütekintés mellett van biztosítva, hogy lehetetlenség egy octroyálandó szervezet keresztülviteléhez jogcímet találni. Majd sorra veszi a patens és a miniszteri végrehajtási utasítás intézkedéseit s kimutatja, hogy azok nemcsak formailag, de tartalmilag is összeütközésbe jutottak az erdélyi vallásügyi törvényekkel.“¹ E válaszfelirat október 12-én expedíáltatott Nagyszebenből, amikor gróf Thun már többé nem volt aktív birodalmi miniszter. Azok a nagy események, melyek ez időben künn és a birodalomban történtek, elsöpörték szerencsétlen törvényeivel egyetemben. Az 1860. október 20-iki császári rendelet („az októberi diploma“) a pátensügyi mozgalmakat végleg lezárta.

Mindezen eseményeket az angol unitárius folyóiratok rendszeresen ismertették s kommentálták² úgy, hogy Simén Domokos épp úgy, mint az *Inquirer* összes olvasói permanensül értesülve voltak azokról. Hogy ez események idején mennyiben volt segítségére a magyar ügynek Angliában Simén, azt ma természetesen meghatározni nem lehet. Ismerős levén s sűrű levelezése következtében állandó, lehető teljes tájékozottsággal bírván a hazai

¹ *Pokoly József*: Az erdélyi református egyház története. Bpest, 1904. III. köt. 209—210. 1.

² Megérdemelné, hogy egyszer majd valaki tanulmány keretében összeállítsa és egyenként ismertesse azon hazai híreket, melyek az *Inquirer*-ben megjelentek. Én a fenti sorok megírásakor tekintettel voltam e hírekre, mit megtehettem, mert az *Inquirer*-nek 1859-től megjelent összes évfolyamai megvannak a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában.

események felől, bizonyára ő is segített az angol közvéleményt informálni s így, mint valódi összekötő kapocs kapcsolódni be abba az elszakíthatatlanul erős kultúrláncba, amely elég erősnek bizonyult a pátenz visszavonására s amely idők multán még sokszor mutatta meg jótékony hatását. Bizonyára jóleső érzettel vette s adta hitrokonainknak tovább az 1860 okt. 28-án tartott E. K. Tanácsülésnek azon eseményét is, mely szerint „főgondnok Mltsgos Nagy Elek előterjeszti, hogy szükségesnek látná egy oly memorandum szerkesztését, amelyben mindazon sérelmeink elő lennének adva, amelyek a közelebbi évtizedek lefolyása alatt vallásközönségünknek hazai törvényeink által biztosított jogai világos elmellőzésével történtek; avégre, hogy mindazon sérelmeink orvoslását annak idejében ezen memorandum alapján követelni lehessen“. E. K. Tanács ez előterjesztést elfogadta, a memorandumot szükségesnek látta s annak elkészítésével Mikó Lőrinc vezetésével Kriza János, Kovácsi Antal és Pap Mózes tanácsosokat bízta meg. A hirhedt októberi diploma által kilátásba helyezett alkotmányos életnek első szellője volt ez indítvány. Hogy a memorandum elkészült volna, annak a feljegyzésekben nem találok nyomát. Nem hiszem, hogy elkészült volna, mert az októberi remények csakhamar szétoszlottak s utána hat évi nehéz abszolutizmus nehezedett az országra, mely alatt sérelmeket nem orvosolt senki.

Ez öröm-remények idején írta Paget János a Brit és külföldi unitárius Társulathoz alábbi levelét:¹ „Örömmel jelentem, hogy a vallásszabadság érdekében soha sem volt jogosultabb reménységünk, mint jelenleg. Azt hiszem, ha nem is fogunk mindent megkapni politikai dolgokban, habár ez iránt egyáltalában nem kételkedem, a vallási kérdésekben semmi kétségem nincs. Ausztria már tisztába jött azzal a veszedelemmel, amely származik, ha a magyarországi protestántizmus ügyébe beleelegyedik; sőt még az is lehetséges, hogy ez a tűz meg fogja égetni az ujjait. Az az erős, bátor erkölcsi ellenállás, amelyet a magyarországi protestánsok kifejtettek, midőn az osztrák kormány rájuk akart erőszakolni egy új vallási törvényt ahelyett, amelyet történeti jogok védtek, az uralkodó és a nemzet között egyezséget hozott létre, mely biztosítja a vallásszabadságot ezekben az országokban. Remélni lehet, hogy ez időtlen-időkéig így marad. Sajátságos tüneménye a

¹ Megjelent a Társulat *Report*-jának (London, 1861.) 19.—20. lapjain.

jelen időnek, hogy azok, akik ebben a mozgalomban vezető szerepet vittek s utóbb ellenállásuk miatt fogságba kerültek, most a korona bizalmas tanácsadói, vagy az országgyűlés tagjai.

Az erdélyi protestánsok azt a megpróbáltatást, melynek magyarországi testvéreik ki voltak téve, elkerülték, minthogy Bécsben azt a határozatot hozták volt, hogy ide ne terjessék ki az új törvényt, míg az Magyarországon el nem lesz fogadva. Így tehát az unitáriusoknak nem kellett részt venni ebben a küzdelemben, miután Magyarországon nincsenek unitárius gyülekezetek, ámbár az 1847. vagy 1848. évi törvény az unitárius vallást bevett vallásnak nyilvánította és a kálvinista és lutheránus egyházakéval egyenlő jogokkal ruházta fel.

Miután mind Magyarországra, mind Erdélyre vonatkozólag nemzeti kormány alakult, nem férhet kétség ahhoz, hogy az unitáriusok teljes szabadságot fognak élvezni egyházaik és iskoláik kormányzásában. Az utóbbi napokban ennek első jeléül mutatkozott, hogy 8 évi visszautasítás után megnyerték a fölhatalmazást, hogy püspököt válasszanak. A választás valószínűleg vagy Székely Mózes tanárra, a jelenlegi püspökhelyettesre, vagy Kriza tanárra, a titkárra fog esni. Az is valószínű, hogy az iskolákat a kormánytól függetlenül újraszervezik a nyár folyamán. A Consistorium indítványozni fogja a Főtanácsnak, hogy az angol nyelvet a theologiai intézetben tegye kötelezővé, hogy minden pap és tanár megismerkedjék nyelvünkkel.

Közelebbről meg fog jelenni *Keresztény Magvető* cím alatt az első kötete azon unitárius folyóiratnak, melyet Kriza és Nagy tanárok fognak szerkeszteni s amelyben eredeti és fordított beszédeket, jeles unitáriusok életrajzát s más unitárius érdekű dolgozatokat fognak közreadni. Az első kötetben Channing beszédei és Tagart úr életrajza fognak megjelenni.

Pagetnek e tudósítását szépen kiegészítették azon levelek, melyeket Simén ez időben hazulról kapott. Íme azok közül néhány :

1861. febr. 18. (Kolozsvár.) Ürmösi Sámuel írta: „Édes Simon úr. Azon levelemre, melyben még a múlt 1860. dec. havában tudattam volt a 200 frt fölküldésit, választ nem kaptam. A pénzvételről tudósítását ugyan megkaptam, de amikről írtam volt, azokról nem vettem tudósítását. Egyébaránt ismétlem sokszori figyelmeztetésemet, hogy politikai ügyekbe ne vegyüljön s

tudósítását csakis oly dolgokról tegye meg, melyeket az itteni hírlapok is közzétehetnek. Erdély most is csak a régi, gyűlölt rendszer alatt nyögdel. Van Bécsben udvari kancellárja, van kormányzó elnöke n. m. gr. Mikó Imre úr, de nincs nyája, nincs hatalma, de tán lesz, mert reméljük, hogy Őfelség nem-sokára ki fogja nevezni a kormánytanácsosokat és főispánokat. A két magyar haza minden nyomorúsága abban rejlik, mert a magyar nép nem bízik a császárban és a császár nem bízik a magyar nemzetben. Ez a kölcsönös bizalmatlanság szülője minden hazai szerencsétlenségnek. De Isten után reméljük, hogy az április 2-án megnyilandó magyarországi országgyűlés helyre fogja állítani a kölcsönös bizodalmat nemzet és király között; s adja Isten, hogy békés úton juthassunk bé az alkotmányos szabadság országába.

Február 11-én és 12-én tartatott meg Károlyfehérváron br. Kemény Ferenc kancellár úr Exja elnöklete alatt egy 40 tagból álló bizalmi férfiak azon értekezlete, mely avégett volt összehíva, hogy a leendő országgyűlésre a képviselők minő választási törvény alapján legyenek választva s ott a román („oláh“) nemzet a magyarországgal unió ellen nyilatkozott, a szászok közül is hárman és így a magyarság, székelység s a városi képviselők az 1848-beli választási törvények mellé nyilatkoztak s egyszersmind az unió mellé is. Azonban Erdélyben nagy az aggodalom s mindenki fél a forradalomtól. Boldog, aki Londonban ülhet.“ Stb.

Itt közbevetőleg meg kell említnem, hogy 1861. április 16-án John James Taylor, a Manchester New College igazgatója Székely Mózes püspökhelyettes, egyházi főjegyzőnek a következő latin nyelvű levelet küldötte:

Tisztelendő Uram! Ámbár mi teljesen ismeretlenek vagyunk egymás előtt, mégis remélem, meg fogja bocsátani nekem, hogy vettem a szabadságot Önnek írni. Az egyházak között, melyeknek mi mindketten papjai vagyunk, egyidő óta meleg üdvözlések cseréltettek ki és egy bizonyos összeköttetés jött létre. Mikor pár évvel ezelőtt az általunk nagyon megsiratott Tagart és nemrégén pedig Steinthal, egy tetterős fiatal ember, mindketten hazánk fiai, meglátogatták Erdélyt, mindenütt, mint régi barátokat fogadták őket, meleg vendégszeretettel. Ezek a szives

indulatok, melyeket önök tanúsítottak irántunk, arra bátorítanak, hogy habár mi sohasem cseréltünk egymással sem szavakat, még kevésbé tekintet, mégis úgy gondolom, hogy lélekben és ha szabad úgy kifejeznem, egy titkos szimpatiaival meggyőzhetem magam arról, hogy mi már eléggé össze vagyunk ismerkedve. Még tovább egy ifjú az önök országából, Simén Domokos, egy kiváló tehetségű, felfogású és szorgalmu fiatalember, jelenleg itt folytatja theologiai és filozofiai tanulmányait velünk együtt Londonban. Részemről remélem, hogy még mások is az önök ifjai közül, mint Simén, kít mi most igen nagy örömmel vallunk egyik tanítványunknak, vagy mint az a két fiatalember, Ferencz és Buzogány, kik két évvel ezelőtt tartózkodtak nálunk — fognak még jönni és látogatják a mi diplomainkat és iskoláinkat, hogy még jobban megismerjenek minket, kik osztozunk az önök vallásos hitében és hogy visszavigyék magukkal az önök országába, mely oly messzé van a mienktől, azt az új reményt és szilárd erőt, mely szükséges az igazság ügyének előmozdítására. Ezen körülményeket figyelembe véve, semmi sem lehet kívánatosabb a mi részünkre, minthogy olyan tárgyakról, melyek mindkettőnk egyházainak és iskoláinak közös hasznára válhatnak, mi néhány levelet váltsunk minden évben legalább egyszer. Ezen úton kétségtelenül nagy segítségére lehetünk egymásnak és bátoríthatjuk egymást. Pl. lehetnek könyvek, különösen olyanok, amelyek időről-időre nálunk megjelennek theologiai tárgyakról és amelyek nagyon nehezen és csak hosszú idő múlva, ha egyáltalán jutnának el önök közé, a világnak abba, egy kicsit távoleső szögletébe, de amelyet önök mégis talán nagyon szeretnének olvasni és amelyeket mi a legnagyobb örömmel átküldenénk önöknek Kolozsvárra alkalomadtán. Önök viszont az önök részéről visszafizetnék ezt a szivességet egy még nagyobb, ha önök elküldenék nekünk pontos leírásait azon könyvek címeinek és tartalmainak, amelyek a mi unitárius egyházunknak múlt történeteiről, hitéről, vitáiról, dogmáiról stb. léteznek akár nyomtatva, akár kéziratban, amint mi értesítve vagyunk, meg lehetős nagy számmal az önök kolozsvári könyvtárában; és amennyiben ezek közt akadna vagy egy, mely érdemes volna nyomdafestékre, mint amely az egyháztörténelemre egy új világosságot vetne, megérdemelné a megfontolását annak, hogy vajjon az önöknek, erdélyieknek és a mi, angliaiaknak egyesített törekvése révén nem adathatnának-e át a világnak. Bizonyára ezen címeknek és

tartalmaknak az egyszerű közlése is igen nagy javára lenne az irodalomnak.

Van egy másik dolog is, amelről szeretnék szólni egy pár szót. Már említettem Simént. Ő igen nagy haladást tett nálunk különösen a mi nyelvünkben. Ő most már beszél is és írja is azt meglehetősen könnyen. Őn természetesen szeretné tudni, hogy milyen tanulmányokat folytat ő különlegesképen jelenleg. Ezek a következők:

Kísérleti fizika, prof. Potter alatt az egyetemen; a mi akademiánkon: héber, Mist. Russel Martineau alatt, ki tanítványa a híres Ewaldnak; ker. dogmatört. Mist. James Martineau alatt, ki a morális filozofia professzora; egy kurzus a kereszténység igazságai és bizonyágairól, alattam, mint a theol. prof. alatt. Ha bárki az önök hazájából fogja majd követni Simént mi iskoláinkban, mit én komolyan remélek, mi különösen kérjük önöket, hogy adják tudtunkra ezeknek neveit, amilyen hamar csak lehet. Hogy a mi tanulmányainkat eredményesen kezdhesük meg, arra szükséges, hogy az önök ifjai magukkal hozzák a következő dolgokat: pontos ismeretét a mi nyelvünk alapjainak legalább és az elemi matematikának, továbbá a latin nyelvnek és irodalomnak (amely még mindig egy bizonyos veleszületett erővel virágzik az önök országában), valamint a görögnek egy új, ennél is alaposabb tudását. Ezen az alapon, ha egyszer alaposak, az összes magasabb tanulmányok biztosan építhetők fel.

Még egy szent érdek bízott, tisztelendő uram, ha nem csalódom, úgy önökre, mint miránk. És a mi legforróbb imánk egy szellemben kell, hogy felajánltassék a jóistennek, hogy mi mindig megőrizhessük azt nem ingadozó hűséggel. Ha én meg tudom érteni egyáltalán a mi helyzetünket, akkor a mennyei atya a mi kezünkbe tette le egy nagy mértékben a keresztény egyszerűségnek és szabadságnak az ügyét, amint az létezett az egyháznak első éveiben. Törekedjünk ezért a mi minden erőnkkel arra, hogy visszaadhassuk a mi bíránknak akkor, amikor már a mi napjaink meg lesznek számlálva, azt az eredményt, amelyet ő mireánk bízott, nemcsak hiánytalanul, hanem még gyarapítva. Azok azonban, akik magukra vállalták, hogy megőrzik és egy tiszta értelmet adnak, amint ők értik, Jézus igazi vallásának, kevesen vannak és gyengék. Ezért ezeknek arra kellene törekedniök, hogy egyik a másikhöz minél közelebbi kötelékével az

érzelemnek legyenek összekötve és hogy egytívé gyűjtsék az ő szeretszét levő erőiket.

Ugyebár, fog szerencsétetni válaszával minél hamarabb? Ami évi májusi gyűléseink közelednek. Ön igen nagy örömet szerezne a mi egyházainknak, ha mi abban a szerencsében részesülnénk, hogy azoknak, amikor összegyűltek, felolvashatnánk egy levelet önöktől erdélyi testvéreinknek a nevében.

Isten önökkel tisztelendő uram, tartson meg engem az ön szívében, mint egy barátot testvéri érzelmekkel mindörökké.

London, 1861 Ápr. 16.

John James Tayler.

E levélre Székely Mózes püspökhelyettes az alábbi latinnyelvű levelet küldötte Tayler-nek:

Szivemben mély örömmel és a baráti bizalomnak minden érzéseivel vettem néhány nappal ezelőtt az ön levelét és kedves kötelességemnek tartottam azonnal válaszolni önnek. Azon egyházak közötti összeköttetés, melyeknek jelenben ön és én lelkeszei vagyunk, körülbelül 50 évvel ezelőtt kezdődött levélben, személyesen pedig 30 évvel ezelőtt, amikor én abban a szerencsében részesültem az isteni gondviselés és az ön hazájabelieknek szivessége folytán, hogy meglátogathattam Anglia partját és azokat a testvéreket, akik a londoni és a yorki egyházközségekhez tartoztak. Ezek közt különösen John Bowring, aki a keresztényi társaságnak egyik nagy dísze, az, akinek ezen a napon különösképen hálámat kell hogy kifejezzem; sajnos, hogy többje azoknak a kiváló tudósoknak, akikkel én annakidején megismerkedtem, mint munkatársaimmal, mint Fox, Rees, Edward Tagart abban az időben az előbb említett londoni társaság titkára, már eltávoztak az élők soraiból és az én számomra már csak emléküek él.

Az ön hazájabeliek közül ugyanezen 30 éven belül mi abban a szerencsében részesültünk, hogy magunkévá fogadhattuk Mr. Tagart Jánost, mint testvérünket és polgártársunkat, akinek a mi érdekünkben való buzgó fáradozásáért a mi testvéreink oly sokkal adósok. Közelebbről élvezhettük az alkalmat Istennek a jósága folytán, szívesen látni és vendégszeretetünkbe, már amennyire a mi országunk körülményei megengedték, mely nehezen volna túlgazdagnak mondható, fogadni, először, a mi

mélyen gyászolt barátunkat, Mr. Tagartot, azután az ön kiváló testvérét, aki az értelemnek olyan sok csodálandó tehetségével van felruházva, Mr. Steinhalt, kik a mi szeretett Erdélyünknek különböző részeit meglátogatták.

Ámbár, tisztelendő uram, mi ismeretlenek vagyunk egymás előtt arcra nézve, mégis minket egyesít a mi hitünknek, ügyünknek és barátságunknak közös köteléke; ezért az ön szives felhívásával megegyezően, nagy örömmel egyezem bele ebbe a levélváltásba, melyre nézve ön az ön levelében kívánságát kifejezte.

Kétségtelenül ön tudatában van annak, hogy a mi keresztény közületünknek régi jogai a mi országunk törvényei által sok század óta megállapítva, hosszas használat alatt megerősítve, az utolsó 20 év alatt a bécsi udvar szigorú uralma folytán tőlünk visszavonattak és minden idő alatt meglévén fosztva attól a jortól, hogy magunknak püspököt válasszunk és hogy iskoláinknak ügyét igazgassuk, igen nehéz költségekkel sújtattunk és azonkívül, kimondva az igazat, elnyomattunk szolgassággal is.

Most végre, boldogabb időknek jövésével, a mi bízakodásunk is kezd visszatérni, jogaink, törvényeink és kánonaink újból visszaállítatván a mi részünkre. Mi elhatároztuk ezért, hogy egy általános zsinatot hívunk össze főtanáccsal egybekötve junius utolsó napjaira, hogy akkor megválasszuk az egyházak részére a szuperintendest, azaz a püspököt és megbeszéljük szabadon a mi iskoláinknak és egyházainknak helyzetét.

Majdnem az utolsó 3 századon keresztül, az unitárius vallásnak a mi drága hazánkban való kezdetétől kezdve, az volt a szokás, ami ma is gyakorlatban van, hogy időről-időre, amikor a körülmények kívánták, a mi irodalmunknak és vallásunknak javára, kiküldtünk egyet, a legtöbbet ígérők ifjaink közül rendesen közköltségen, a múlt századokban főképen Hollandia ünnepeltebb egyetemeire, de a legutolsó és jelen században inkább Németországba, hogy ott egy szélesebb látókörű és összetettebb kultúrát nyerjenek.

Ezek közt az ifjak közt megemlíthetők a következők, jelenleg a kolozsvári kollegium nyilvános tanárai: mint Ferencz József és Buzogány Á. előbbi a matematika, utóbbi a történelemnek tanára, kik a németországi egyetemekről való visszatértük alkalmából attól a vágytól ösztönözötve, hogy az önök hazájabelieket is megismerhessék, szerencsésen átkeltek az önök

partjaira, hogy üdvözljék önöket, mint szeretett testvéreinket; az önök vendégszeretete, szívéssége és barátságossága, melyet őrájuk halmoztak, arra kényszerítenek engem, hogy köszönetemet fejezzem ki úgy önnek, mint az ön hazájabelieknek ezekért.

Nem hallgathatjuk el azonban azt a sokat ígérő fiatal embert sem, Simén Domokost, aki nemrégiben a londoni testvérek jóindulatába ajánlatott és akit ezen testvéreink rendes meghatározott évi pénzüsszeggel fognak segíteni az ő tanulmányai folytatásának megkönnyítése céljából.

Mi továbbá nagy hálával vesszük az ön hazájabelieknek az ajánlatát, hogy egy alapítványt hoznak össze azon fiatalemberek javára, akik ezentúl fognak az önök országába küldetni nevelés szempontjából. Ez az élő összeköttetés, ha szabad így hívnom, mely már ami három honfitársunk által megkezdett, akik Angliát nemrégiben meglátogatták, mindannyiunknak buzgó segítségére számíthat a jövőre nézve; különösen, mert a meggyőződésünk, hogy ez a legnagyobb erőt, becsületet és hasznosságot fogja eredményezni a mi keresztény közösségünkre általában és Erdélyre nézve különösképpen, hogyha időről időre mi olyan fiatal embereket fogunk önöktől visszakapni, akik az önök nyelvében és irodalmában otthonosak, az unitárius hitelvek szellemébe pedig belemélyedtek, valamint a tudományok más ágában is műveltek.

Időközben értésükre kívánom adni, hogy a főtanács az egyedüli fórum, amely ebben az ügyben határozni jogosult. Ezért ígérem, hogy olyan gyorsan, amint csak lehet, közölni fogom önnel a következő főtanácsnak határozatait arranézve; ugyanakkor nem fogom elhanyagolni a mi közös ügyeinkre vonatkozó levelezést sem, minthogy ön előtt sem látszik semmi sem kívánatosabbnak, minthogy a mi egyházainknak és akadémiánknak ügyeit legalább évente egyszer, ha nem is gyakrabban, megbeszélhessük egymással leveleinkben és bátorítást szerezzünk egyik a másiknak. Ígérem teljes komolysággal, hogy évente, különösen tavasszal, időről időre egy kimutatást fogok küldeni a mi egyházainkról és iskoláinkról. Abban a reményben, hogy önök szintén fognak nekünk könyveket küldeni, rövidesen továbbítani fogom önnek azon könyveknek listáját és rövid tartalmát, amelyek a mi unitárius történelmünkkel és hitelveinkkel foglalkoznak, és amelyet a könyvtáros fog előállítani. Továbbá a köv. könyveket fogom önnek átküldeni:

1. A mi szimbolikus theológiánk egy példánya ezzel a címmel: „Summa Universae Theologiae Christianeae secundum Unitarios“, nyomtatott Kolozsvárt egy kötetben 1787. Igérjük, hogy több példányt is fogunk önöknek ajándékozni, vagy ha önök ajánlatosnak tartják, minden egyházközségnek és lelkésznek, mely kívánságát ez irányban kifejezi, egy-egy példányt, mert a mi könyvtárunkban több ezer példány található; 2. A mi „Catechismus“-unk magyar nyelven, az utolsó két század alatt több kiadásban kiadva, a legutolsó kiadás Kolozsvárt 1857.; 3. „A mi Istentiszteletünk énekei és zoltárai“ nem régen újjá alakítva a mi nyelvünkre, új kiadás 1837.; 4. „Halotti énekek és kántusok“ néhány új hozzáadással gazdagítva s a mi nyelvünkre átdolgozva, újra kiadva 1856. 5. Évkönyvek magyar nyelven írva, címük „Keresztény Magvető“.

Kérem, ne feledje, hogy ezeket a könyveket néhány nappal levellem vétele után fogja kézhez kapni.

Ami az újabb anyagokat illeti, a mi egyháztörténelmünk illusztrálására szeretném megjegyezni, hogy Uzoni Fosztó Ferenc, egykori bágyoni lelkész, megírt egy két kötetes összegezését a mi vallásunknak az előbbi századokban való eredetéről és az azt követő terjedéséről nagyon világos és elegáns stílussal magyar és latin nyelven. Ennek a kiváló történeti munkának sajnos csak egyetlen egy példánya van kéziratban. Ennek a kiváló történésznek tekintélye és megbízhatósága alapján közlöm, hogy különösen a mult századnak a közepétől kezdve több kisebb munka és manual készítettett a tanulók használatára, melyek kéziratban még mindég meg vannak. Így Ábrahám Lombárd Mihály, Agh István és Székely Sándor, egyházunknak különböző korszakokban volt püspökei írtak. Jelenleg egyik honfitársunk, Kovács István, jólısmert történész és hozzátéhetem, az összes magyarok közt nagy tiszteletnek viselője, foglalkozik a mi vallásunknak és közéletünk történetének megírásával.

Végezetül, tisztelendő uram, mindahhoz, amit eddig mondtam, mi biztosítjuk úgy önt, mint önöket teljes őszinteséggel, hogy igen nagy örömünkre fog szolgálni, ha ezt a levelet önök megkapják az önök közeledő évi gyűlésének ünnepélye előtt, amire nézve nem titkolhatom el, mennyire bosszankodom, hogy meg vagyok akadályozva úgy a nagy távolság által, mely minket elválaszt, mint más, majdnem lebírhatalan nehézségek következ-

tében abban részt venni. Mintegy kárpoztulás azonban, komolyan kérem önt, tisztelendő uram, legyen jó és adja át a mi üdvözlötünket, melyet mi igazi testvéri érzésekkel küldünk, nemcsak a a közeledő nagygyűlésnek általában, de annak minden egyes élő tagjának külön-külön, kik között azonban csak egyetlen egynek a személyes ismeretségét van szerencsénk elmondhatni, a mi szeretett testvérünk, a kiváló Mr. Steinthalét, ki nemrégiben egy kis időt velünk töltött. Mely alkalommal, kérem önt, fejezze ki az én lelkemnek legmélyebb érzését röviden összefoglalva a következő szavakban :

„Isten, ami mennyei atyánk, adja, hogy az önök társasága évről-évre erősebb és mélyebb gyökereket bocsásson, hogy mint polgárai és tagjai az unitárius egyháznak, vagy közéletnek, mely az egy Istent, az Atyát ismeri el az ő fia Jézus Krisztus által az igazságnak szellemében, legyenek képesek arra, nemcsak Európának, Ázsiának és Amerikának néhány szögletében, de az egész világon, az óceánok mindkét partján, a jelen és a jövő századokon által egy állandóan gazdagodó és gyarapodó aratást végezni a mi urunk Jézus Krisztusnak mezőin tiszta magból és tegye ő azt lehetségessé, hogy mi és önök az egyháznak, vagy Krisztus égi birodalmának élő tagjai haladhassunk a nagy, jó és egyedül hatalmas Isten segítségével, a mi eddig elé passzív állapotunkból igazi tevékenységbe és segítsen Isten minket a világnak általános tisztelőjébe, vagy, hogy legalább hirdethessük annak eljövételét.“

És most, igazán tisztelt uram, Isten önnel és tartson meg engem az ön szívében, mint jó barátját testvéri érzelmekkel, amint én fogom cselekedni önnel.

Klausenburg, 1861. ápr. 28.

A fenti két levélre vonatkozik az alábbi levél.

1861. május 2. (Kolozsvár). Székely Mózes püspökhelyettes főjegyző írta : „Kedves Öcsém Úr! Folyó évi április 22-én vettem ön egyik kedves tanára és a Manchesteri Papnövelédnek igazgatója t. I. I. Tayler úrnak hozzám intézett latin levelét, melyet a Mtgs Consistoriummal is tudatván, magam is fogalmaztam latinul egy levelet, melyet a Consistorium előtt is felolvastván, az azt némi módosításokkal helyben hagyta, úgy, hogy a fogalmazás mégis csak elnöki modorban maradjon, aminthogy úgy is

maradván, az én leveletem ápr. 30-án postára tévén, a vitelbért egészen Londonig ki is fizettem. Írt igazgató atyánkfia megemlékezik öcsémúrról, mely szerint pályáján haladó és nem vesztelő irányban működik. Ez igen lényeges és jó észrevétel, miben megmaradván, kettős igyekezetet fordítson ez irányban jövőre nézt is.

Különösen pedig felkérem, hogy a megküldött Symbolica Theologiáinkon kívül 1-ben a Káténkból adjon angol fordítást ottani hitrokonaink számára, s későbbben az egészet adja ki nekik angol nyelvre fordítva akkor, midőn az ő nyelveken a mi káténk értelmét kifejezhetni elég képesnek tartja magát. Az énekes könyvek különösebb énekei közül inkább dogmáink jellemét kifejezőket vegye figyelembe, mint p. o. *Hiszek és vallok egy Istent, Te benned biztunk eleitől fogva, Erős várunk nekünk az Isten.* stb.

A Keresztény Magvetőt mint új művet kapják az angol hitrokonok (ezt latinul nem fejeztem ki); egyébiránt így nevezhetnök: *Christianus Seminátor*, de tartalmából az illetőket felvilágosíthatja s abból is adhat fordítást idővel számokra, hogy terjedjen az ige onnan amerikai hitrokonainkhoz is.

Ami illeti öcsémuram önfenntartása módját a mindjárt következő évre nézve, e tekintetben biztos lehet, hogy ottani állásában megszűkülni nem engedjük. Magam e tekintetben tettem lépést is, de minthogy igen jól tudja, hogy maga szorgalma által szerzett pénze után indult nemes célja felé, s kívánsága nyomán a Consistorium segítségül járult, hogy az angol atyafiak által ajánlott segedelemre öcsémurat felajánlotta, természetes, hogy a Consistorium ezt egy évre értette. De minthogy így keveset meríthet a tudományok tengeréből, bizony még legkevesebb mértékben is kell egy év, e tekintetben a közelebbi junius 29-én Tordán tartandó zsinat arról intézkedni fog, valamint az ezután odaküldendő jobb igyekezetű ifjainknak mi módon és hány év alatt leendő küldetéséről is, mert arról bajos nekünk intézkedni, hogy ott folytonosan tarthassunk státusunk költségén ifjakat. De szükségünk sincs, mert nincs hova alkalmaznunk őket. Tanáraink többnyire a legjobb életkorban lévén, emberileg ítélve több évekig élhetnek és éljenek is; papi állomások pedig kevesek, hova az ilyeneket alkalmazni lehessen. Denique a Consistorium véleménye az, hogy az angol hitrokonokkal compact összetartást egész lelkéből akarja s ha itt-ott talán ők kevesebbet latolnának, legyen szíves ezt a mi silányabb helyzetünk szerint meg-

értetni, mert mi úgy vagyunk szegény emberektől, hogy akarjuk sokszor a jót, de nincs módunk tenni, mert nincs kereset, nemzeti ipar és vagyon.

A közelebbi zsinaton egyszersmind püspökválasztás is fog lenni, mi iránt április 10. napjáról a legfelsőbb engedély az Erdélyi Kancellária útján Ófelségétől leérkezett 10 évek után.

Ami a hazai tudnivalókat illeti, legérdekesebb az, hogy szindi Jobbágy András úr, április 15-én elhalálozván, minden ingó és ingatlan vagyonát a tordai gimnáziumunknak hagyományozta, ami is mintegy 16.000 ezüst rforintra becsültetik s így alkalmasint fel is ér 10.000 váltóforinttal. Ezt a Consistorium május 1-én már ki is adta haszonbérbe, mely bér a gimnázium körüli építésre leszen fordítandó. Kedves szülői irtak nekem közelebről; Elek öccse is ezelőtt néhány napokkal nálam járván, jól vannak. Tkts Ürmösi úrék is egészségesek.

Ha mi ügyek úgy hozzák magokkal, legyen szíves azokról engemet privatim is tudósítani, mert szívesen mozdítom elé kívánságát. Így vagyok kedves öcsémuramnak javát akaró rokona

Székely Mózes.

Jegyzés. A Magvető négy példányából egyet lehetne a néhai kedves Tagart családnak küldeni, a többit vagy más kettőt dr. Taylor úr intézkedése szerint kell hagynunk. Az öcsémuram példánya az ötödik.

Kortörténeti becsű tartalmukért közlöm itt még az alábbi leveleket, melyekből igen érdekesen tárul elénk Erdélynek, főleg azonban egyházunknak helyzete Simén londoni tartózkodásának idejében.

1861. máj. 15. (Alsósiménfalva). Édesapja, Simén János írta: „Kedves Fiam! Folyó évi február 20-ról írt leveledben azal dicsekedtél, hogy Istennek hála még Londonban létedben beteg nem voltál, ami idegen helyt igen nagy szerencse. Azonban Eleknek leveleiből azt olvasom, miszerént néki közelebről azt írtad, hogy különben jól volnál, csak köhögsz. Vajjon ez nem a sok tanulásból származik-e? Édesanyáddal nagyon megszorodtunk irántad, hogy talán sokat éjszaká sz, írsz, olvassz és amiatt száraz-betegséget kapsz, melynek előjele a köhögés. Az Istenért, édes fiam, vigyázz magadra. Szép ugyan és drága a tudomány, de drágább annál az egészség. Erre azért minde-

nekefelett vigyázni kell. Ámbár én neked pénzt most sem küldhetek, mégis csudálkozom azon titkolódásodon, hogy miért nem írod meg nekem tisztán, hogy mi az ottani jövedelmed; ott vagy-e most is Marschall-nál szállva és kosztban; minő érintkezésben vagy az angol unitáriusokkal. Ezt nemcsak én és édesanyád, de más papok és világi urak is vágnának tudni. Azért ezeket írd meg; írd az angol unitáriusok állapotáról körülményesen és hogy még meddig szándékszol Londonban ülni?

A *Kolozsvári Közlöny*-nek mult heti számában olvasám, hogy a Kriza és Nagy Lajos által célba vett „Keresztény Magvető“ már kijött a sajtó alól és abban Simén Domokos egy érdekes levelet közöl Londonból; de a könyvet még nekünk nem küldötték meg, pedig aláírtuk volt.

Udvarhelyszék már e hó 6-án szervezte magát. Ideiglenes főtitzt Vargyasi Dániel Gábor; alkirálybírák: Ugron Lázár, Ferenczi Pál, Gálffi Sándor; két perceptor, 9 dulló és viceszék-bírái is mind meg vannak választva.

A kormány az unitárius püspök választását megengedte s évégre a zsinat Tordán határozódott, de az András bátyád leveléből úgy látom, hogy Kolozsvárt erősen fűjják a kigyókövet Székely Mózes úr ellen, sokan nem akarják a kolozsváriak közül ötet püspöknek megválasztani. Meglátjuk majd a zsinaton, mi lesz belőle. Az angol unitáriusoknak ez évben lesz-e zsinatjuk?, elmégy-e oda? ezeket írd meg. Azt is szeretnők tudni, hogy a rajzolásban valamit Londonban léted óta magadat gyakoroltad-e? Édes fiam, újabban is arra kérlek, hogy vigyázz az egészségedre s el ne csüggedj, mert él az Isten s a jó emberek. Ha különben nem lehet, inkább ha úgy megszorulsz, a kicsi jószágomat zálogba teszem, mégis nem hagylok.¹ Az Isten áldjon meg édes fiam. Irj mindenekről bőven, kér szerető édesatyád

Simén János.

U. I. Édesanyád, Mili, Ágnes és az ő gyermekei mind egészségesek s tégedet tisztelnek és csókolnak. Örvedetes pün-

¹ 1861 május 12. (Magyar Palatka). Öccse, Elek írta: „Domokos! Hogy miért nem küldöttünk több pénzt, annak 99 oka van. Ebből ha az elsőt, a nincset, megemlítem, úgy hiszem, tovább nem kérdezed. — Bármint feszítem is az eszemet, nem találok ki, hogy honnan küldjek, mert most szegény vagyok, mint a templom egere. De remélem, hogy ád az Isten, ha jól imádkozom. Ha előbb nem is, de legalább szeptemberben ez évi keresményemet felküldöm“.

kösd ünnepet kívánunk. Tiszteljük Marshall urat is egész családjával. Ha egy jövedelmes állomást kapnál Londonban vagy egyebütt is Angliában, maradj ott, ne jöjj ezen szegény országba.

(Ezen utolsó mondatra vonatkoztatva, Simén Domokos ezt írta a levél címlapjára: extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita.)

1861. jul. 31. (Kolozsvár.) Kriza János püspök írta: „Kedves Simén Úr. Mielőtt angolhoni hitrokonainknak terjedelmes tudósításunkat a közelebbről Tordán tartott zsinatunkról megküldhetnők, fogadja ön tőlem e néhány soraimat azzal a szives, bizalmas érzéssel, mint amily őszinte indulattal s ön iránti meleg rokonszenvvel írom azokat. Ha még netalán eddig mit se hallott ön arról az egyháztörténelmileg oly nevezetes Torda városában tartott zsinati gyűlésünkről, úgy hiszem, csak álmélikodik e levelem vételekor, hogy azt mint püspökétől veszi tőlem, mely eseményre kétségkívül ön is szintoly kevéssé volt elkészülve, mint édesmagam, aki e tekintetben egész készületlenül mentem vala ki családommal, egyedül arra függesztve minden gondolatimat, hogy e zsinati gyűlés folytában is ugyan, de annak befejeztével aztán egész kényem-kedvem szerint használjam egy pár hétig a nekem annyira kívánatos sósfürdőt. De másképp szabá ki az én útamat a Gondviselés csodálatos ujja, mert szokatlan nagy számmal egybegyűlt hitfeleinknek közérzűlete a zsinat második napján, jul. 1-én történt választáskor az én igénytelen személyemben összpontosulván, le kellett mondanom minden egyéb kedvteléseimről s elfoglalnom a főpásztori s elnöki széket, mint szent korlátját másfelé csüggő gondolatomnak. Ugyanaz nap délutánig egész 10 óráig mind folyván a zsinati tanácskozások, azon éjszaka kelle az 5 számból álló új papok fölszentelésére beszédet készítnem, mely fölszentelés másnap, azaz kedden lőn tartva, az eddigi rendszabálytól eltérőleg, hogy a tordai hitrokonok vendégszeretétét, melyet oly nemeslelkűleg s igazi magyar szellemben tanusítanak, igen hosszúra ne nyúló zsinattartással felettébb ne terhelnők.

Említem fennebb a választási actus szokatlan voltát, miután önnök is felköltheté csodálkozását; de itten nem kevés körülményt szükség tekintetbe vennünk, hogy azon esemény kulcsát föltalálhassuk. Gondoljuk meg csak a jelen szabadabb lehelhetési korszakot, midőn a lelkek merészebben öntik ki oly soká

fojtva tartott érzelmeiket. Már csak ez az egy körülmény is megfejtetheti az eddigi patriarchális szokástól tett eltérést, mely szerint máskor csaknem mindig nagy súlyt vetett a választási mérlegbe a szolgálatbani korosabbság. De ide járultak még több oly tekintetek is, amiket nem szükség önnek sokat magyarázgatnom, mint aki házi és egyházi viszonyainkba szintoly mélyen be van avatva, mint akármelyikünk. Mindezen tekintetek oly ellenállhatatlan erővel hatottak a soha tán nagyobb számmal és erőteljesebb lelkesültséggel egybe nem gyülekezett zsinati hitfeleinkre, hogy lehetetlen volt intéző férfiainknak a közvéleményt tisztelt elődöm köré gyűjteni össze s ámbár én magam is, igaz lelkemre mondom, oda dolgoztam, kész levén a versenyzéssel, mire nyíltan fel voltam híva, a legnagyobb önzetlenséggel felhagyni, de kénytelen voltam elvégre szavamat adni az elfogadásra nézve, ha csak nem akartam azon önérzetemet sértendett tapasztalatnak kitenni magamat, hogy valamely nem kolozsvári egyéniség körül összpontosuljon a választók közérzulete.

Azért szólék e választási körülményekről bővebben, mivel a dolog már hirlapi térre is át lévén víve, szükség, hogy ön is ott a távolban némileg tájékozhasssa magát a történtekre nézve. Elég az, hogy bár lelke nagy tusakodása mellett is el kelle foglalnom nagy véletlenül azt az állomást, hová nem vágyódtam s itt Kolozsvárt foglalkoznom most a sok teendővel, amikbe be kelletvén gyakorolnom magamat, az egészségemre nézve, mely egyébiránt mostanság türhető, oly igen kívánatos nyári kirándulásokról le kelle mondanom. Ürmösi úrék, mint Kovácsiek is csakhamar a zsinat után mind elútaztak vidékre; mi itt a jó meleg, folytonos száraz nyári napokban a nádasi fürdést szorgalmasan folytatjuk. Egyedül azon körülmény hat reám kedvetlenítőleg, hogy tisztelt elődömmel, ki a zsinati főgyűlést is a választás után rögtön odahagyta, minden eddigi kollegiális viszonyunk félbeszakadt s nagyon fáj azon méltatlan s egészen képtelen panaszt hallanunk azon részről, mintha a zsinati tagok szavazása csupán ármányos befolyásoknak lett volna következése, mi hirlapilag is meg lévén vitatva, férfiasan meg lön cáfolva.

Zsinatunk legérdekesebb tárgyát képezte az angol atyafiakkal szőtt testvéries viszony legközelebbi tényeinek körülményes előterjesztése, főleg a londoni akadémián s theologiai szemináriumban tanulhatásra, helyre tett angolhoni unitárius alapítványnak ismertetése, mi egész lelkesedést költött fel az ösz-

szes zsinati gyűlésben s részünkről azon határozatot eredményezte, hogy mi is erdélyi unitáriusokul egy ily akadémiai fundust alapítunk meg, melyből ezentul s ha lehet, folyvást egy erdélyi unitárius ifjut küldjünk angol hitfeleinkhez s ezáltal mintegy villanyos láncolatban legyünk velek egybekötve, mint akik a tudományosság s magasb vallásosság és erkölcsiség szent lelkének teljesebb mértékével vannak megáldva. Nagyszerű előhaladás ez nálunk a közérzületben, mert eddig inkább csak egyesek, habár nagy számmal, voltunk áthatva az angol atyafiakkali szorosb egyesülés magos jelentőségű eszméjétől, de most már az egész unitárius vallásközönséget hatotta át és villanyozza azon kétszeres tekintetben emelő gondolat, miszerint az angolokkal úgyis, mint a világ első, legdicsebb nemzetének gyermekeivel, úgyis mint unitárius vallásúakkal jöttünk közelebbi viszonyba s szorosabb egybeköttetésbe.

Önre nézve kedves barátom, különösen azért érdekes a közelebb tartott zsinati főtanács, mert az évenként egy ifjú számmára meghatározott 500 o. é. forintot ön mostantól fogva egy évre megnyerte s ennél fogva amikor szükségesnek látja, pénztárnokunk Mlgos Ferenczi Mózes úrtól bármikor kérheti elküldését, legalább két ízben lévén az kiadandó. Ezért is siettem jelen levelem által önt erről tudósítani, mert tudom, hogy erre már is szüksége lehet s bár módunk volna abban, hogy ennél nagyobb összeggel is segíthetnők !

Újságunk csak az, mi úgy hiszem eddig már ön előtt sem lehet titok, hogy állami életünkben egyik válság a másikat éri; erdélyi reményeink a két hon egyesítésére nézve meghiusulának s teljesedésök mostanság nem is remélhető. Nagy visszaesés mindenben; nyakunkon az adó erőszakos felhajtása. Isten tudja, mi várhat még reánk a legközelebbi időkben. Én részemről hiszem, reméllem, hogy az uralkodóház szándéka kedvező fordulatot teend a magyarra nézve és saját lelke jobb sugallatát követve, nem pedig az osztrák miniszterekét, véget vetend a válságnak, még mielőtt küntről történhetnék valamely általunk épen nem óhajtott hatás. Ausztria még mindig ki tudott vergődni, bármennyire csoportcsúlt bajaiból; jelenleg csak a magyarokkal kezefogás lehet az egyedüli mentőszer. A protestáns egyházak önállósága ellen nem mutatkozik még eddigelé seími megtámadási szándék; e részben elég szabadelvűleg viseli magát az osztrák kormány. A superintendensi diplomám kiadását várjuk,

legalább a szeptember elején tartandó főtanács össze gyűléséig, mikor is leend az én ünnepélyes beiktatásom két főkormány-
széki biztos kinevezése által.

És már Isten önnel! Az égnek szent áldása legyen tanu-
lása minden óráján, hogy azoknak virágai egykor illatozhassan-
nak s gyümölcsöket hozhassanak erdélyi anyaszentegyházunk
javára; s önben legyen meg voltaképen egyike azon erős kap-
csoknak, Tayler úr mondása szerint, mely még szorosabbá
segélje egybeszövödni angol hitfeleinkkel való testvéries visz-
nyunkat. Mondja meg szives üdvözetemet az irántunk élénkebben
érdekelteknek, különösen köszöntse Paget Oliver, Steinthal ura-
kat, mint közelebbi ismerőimet s a lelkem előtt örökre szent
tisztület és emlékezetben élő b. e. Tagart úr családját.

Magamat további szives hajlamába ajánlva, vagyok és
maradok állandóul köteles atyafi szolgálja

Kriza János,
erdélyi unitárius püspök.

1861. október 5. (Kolozsvár) Kriza János püspök levele.
„Kedves Simén Úr. Csudálkozni fog ön, hogy zsinati tudósítá-
sunk oly későn érkezik angol hitrokoninkhoz. Oka a késedelem-
nek abban rejlik, hogy még nem bírhatván eléggé az angol nyelvet
— noha tanáraink között alig van már, ki angol könyvet meg-
érteni nem volna képes —, kénytelenek valánk magyar fogalma-
zásunk angolrai fordítását Paget úrra bízni, aki mint nyárban
falun lakó, sok gazdasági ügyei s emellett angol látogató roko-
nainak is fogadásával nagyon el lévén foglalva, egész addig a
percig halasztá e különben többször sürgetett fordítási munkát,
míg novemberre beköltözik ide Kolozsvárra s itt népével együtt
szives vala az egész bajból kiségiteni. Örömmel olvastam az
„Inquirer“-ből önnek ügyesen összeszedett s szerkesztett közle-
ményeit vallásunk régibb és újabb eseményeiről, — ezzel igen
nagy és szükséges szolgálatot tett erdélyi egyházunk bővebb is-
mertetése végett s a jelen tudósítás utáni várakozást is mintegy
tűrhetőbbé tette. Ezuttal nem tehetem, hogy ki ne jelentsem,
mily magas élvezetet szerez az én lelkemnek ez angol folyóirat
olvasása s mennyire óhajtom, hogy évről-évre mentül több
olvasói legyenek erdélyi egyházunkban, hogy ezáltal legalább
szellemi rapportban lehessünk az angol tudományos theológiával
s az ottani vallásos élet hatalmasabb s mélyebbre ható folyamá-

val. Ilyetén villanyos láncolat nélkül maholnap elzsibbadnánk s lassanként a régi századok arcát élettelenül visszaidéző mumiává lenne egyházi egyéniségünk. E részben igen szíves jó tanácsok s intések foglalvák a „Magvető“-nek ismertetésében Taylor úr által; — s ha még jelenleg nem vehetők is gyakorlatba, mert erre nézve az idők erősen kedvezőtlenek, hanem jönni fog — jönni kell már nemsokára oly kornak, midőn a keresztény vallás is dicső eredetéhez hiven szabadon terjesztheti szét a szabad vizsgálódás terén a maga egész természetét, melyet most annyi bilincs és kötelék szorít össze. A magyar nemzetnél valóban teméntelen sok erő van lenyűgözve, mely csak a percet várja, hogy a tudomány működése minden tekintetben nyugózetlen legyen s mint gyakorlati nemzetnél, nálunk is az elméletet hamar fogná követni a gyakorlat s ami mint tisztultabb eszme ezernyi-ezer lelkekben él, oly könnyen menne át örvendetes valóságba, csak legyen — mondom — szabadabb a mozgás, derültebb s tisztább a lég s az Istenverte sok politikai baj csillapodjék el s szilárduljon meg a hazai állapot.

Azt ön is jól tudja, mert gyakran tapasztalhatta, mily sokan vallanak unitárius nézeteket belsőleg a különböző felekezetűek között. Csak egy kevéssel őszintébbeknek, határozottabbaknak kell lenni a lelkeknek s egymásra fognak alakulni az unitárius egyházak Magyarhonban is, hol már évtized előtt mutatkozott hajlam unitárius egyház alapítására, mint ezt a napokban írák nekem Szatmár városából, hol csak a forradalom árja s majd annak szerencsétlen fordulata gátlá meg az ezen irányban megindult kísérletet. Magyarországból jelenleg is csaknem minden héten kapok leveleket protestáns papoktól s minden vallásbeli laikusoktól, akik vallásunk elvei s könyvei után tudakozódnak. E részben is nagyon örvendem az angol hitrokonokkali szorosabb viszonyt, akiknél már nagy száma van a népre számított vallásos iratoknak, s önök, kik épen az ottani élénkebb vallásosság tűzhelyénél a szent tűztől mélyebben áthatva jövendenek haza, majd sokat tehetnek a jobb iratoknak fordítgatásai által, bővebb ismeretével bírván a jobbaknak. Egy kissé csinyján kell ugyan nekünk eljárni ez ügyben, mert még Magyarországon sincs eddig tudományos vallási irodalom: eddigelé még csak a katolikusoknak, mint ottan uralkodó egyház híveinek volt megengedve folyóirataik s könyveikben más felekezetűek vallásos nézetei, cikkei ellen írni, de protestánsnak ez nem volt

szabad ; még saját egyházi történeteiket sem volt szabad kidolgozva kiadni s még tanítani sem tanácsos. Innen az a különös eset, hogy az unitárius vallás történetei is oly kevésbé vannak összefüggő dolgozatokban egybeszerkesztve, s csak nyers tömegben vannak meg Fosztó-Uzoni nagyon szaggatott, töredékes jegyzéseiben, miknek igen sovány kivonata Székely Sándor (könyve). Most már nálunk is ébredés történt e tekintetben is, s csak essünk keresztül a jelen, lélekemésztő vajudási állapoton, egyszerre gazdag tavaszi serdülés álland elő.

Nem képzeli ön, mily kényelmetlen a jelen állapot. Érezzük ezt mi is unitárius papok, tanárokul: minden társadalmi életműködés, forgalom mintha felakadt volna. A fináncügyek zavarban létét s a polgári élet nyomasztását minden egyes háztáj is megérzi: a törvénykezés zavarban, nem tudni, a régi erdélyi vagy a magyarországi vagy az osztrák törvénykönyv s jogszolgáltatási rend fog-e életbe lépni, keresletét, perét akárki hasztalan kezdi: amit keres, nem kaphatja meg s nem is mer senki kezdeni, mert nem várhat végleges döntést, igazságot. A kamatokat csak az fizeti, akinek épen tetszik, — s a legtöbbnek nem tetszik. Ily körülmények közt perceptorunk sem fizethet nekünk néhány hónap óta — Isten tudja, mikor fizethet. Élünk, ahogy lehet; a szív és lélek nemesebb szükségeinek kielégítésére alig gondolhatunk, könyvek vételére ki gondolna, mikor alig jut a mindennapi szükségekre s oly sokba jönnek a német, francia könyvek. Jó remény fejében csináljuk az adósságot, nem tudva bizonyosan, képesek leszünk-e megfizetni is. De minek rajzolja tovább a helyzet sötétségeit, nagyobb és vastagabb ez, mint-hogy önökig el ne feketéllene; és sejdíteni se vagyunk képesek, mikor mutatja meg nekünk az Úristen az ő orcájának világosságát.

A Keresztény Magvetőt mind e nehézséges időben sem akarjuk, soha se is akartuk abbahagyni. Nyereségre t. i. anyagira nem vágytunk vele, csak a szellemit tartottuk szemünk előtt. Most előfizetés, nem csupán aláírás útján, akarjuk kihirdetni, mivel az utóbbi módon nehéz a díjt összeszedni. Legalább jövő szeptemberig vagy szüretig kiadjuk. Örvendünk, hogy önnek ígéretét bírhatjuk némi adalékok nyújtása iránt; az első kötetben megjelent levelét mindenki nagy érdekléssel olvasta, valamint mindent rendkívüli érdekléssel vesznek, ami csak angol életet érdekel s ismertet. Más vallások dogmái, elvei ellen nálunk még csupán indirecte léphetni fel, kivált most, amidőn katonai kormányzás

kezdődven, minden órán rettegünk a sajtó még súlyosabb elnyomatásától, de félünk a vallásfelekezetek lármájától is s a kicsiny Dávid ellen száz Goliáth fogna harcot s szidalmazó kiáltást indítani.

Az ön által óhajtsásképen kitejezett képek küldését amennyiben lehetett, mindjárt igyekezzünk valósítani. Jakab Elek úr nagy buzgalmából nyerénk 6 ingyen Szentábrahámít, — 6 példányt ismét Steintől vevénk a status contójára. Egyéb képekkel most nem szolgálhatunk, mert nincsenek, a Brassaién kívül, akinek arcképét talán megkapjuk Pesten, ahol Barabástól megjelent volt. Még remélem Paget úrnak képét is megnyerhetni s egyikét unitárius emberét, mihelyt fotografaikat vehetni.

Könyvgyűjteményről, melyet angol hitrokonink küldendők hozzánk, tett ön levélben említést. Még eddig nem kaptuk meg. Talán jó lenne, ha ön megírná, minő alkalomtól kaphatjuk, hogy keressük aztán; — Dietrichhez fog-e jönni vagy Steinnál szorgalmazzuk, hogy ő lipcei könyvtárusánál sürgesse? Mindenesetre nagy élvezet várakozik rá, ha vagy egyet bírhatunk azon jeles beszédek közül is, miknek az Inquirer ismertetését adja koronként. Mi is szándékozunk a jövőben több régi könyvek s kéziratok küldését megkezdeni, de micsoda út ajánlana ön, hogy könnyebb és olcsóbb lenne elszállításuk, mert ha a most küldött képek portója is 3 frtnál többbe került, mely nagy összeget kívánhat amolyan nagy foliánsok küldése, mint Crellius, Schlichtingius, stb. Ilyeneknek nagy bőviben vagyunk. De vannak több kézírataink is, mik ottan szívesen fogadtatnának. Én részemről azon fogok működni, hogy viszonyunk minél szorosabbá tétessék ily irodalmi cserék által, valamint hogy eleitől fogva, már deákságom óta semmit sem óhajtottam inkább, mint ezen, már Istennek hála, folyamatba jött érintkezést.

Szinte feledém megemlíteni, hogy a Christian Reformernek a múlt évből csak két vagy három első füzeteit kaptuk volt. Talán megkapjuk a többieket is? Közelebbi időben egy unitárius hitrokonunk fogja önöket meglátogatni, Gálffi Endre orvos-tudor, aki tanulmányait Pesten kitűnő dicsérettel végezvén, most mint mentora egy gazdag főnemes ifjú Kállaynak, nagy utazást teendő, előbb Északamerika Anglián át. Ajánlom őt önnek s ismerősinek figyelmébe s legyenek szívesek neki ajánló iratokat eszközölni amerikai hitrokoninkhoz, hogy az ő személyes jelenléte által némi összeköttetésbe léphessünk a legtávolabbi hitfelekkel is. Amerikából visszatérve, Gálffi útítársával együtt Páris-

ban kívánnak egy pár évig mulatni, hogy folytassák ottan tanulmányaikat, egyik az orvosi, másik a jogtani szakban. Egy másik hitrokonunk, gazdag ifjú, Kénosi Béla Göttingában ment egy évig ottan tanulni, magával vivén a maga költségén jó barátját, Sándor Mózsi papnövendéket, akiről szó volt közöttünk, hogy önnek utódja legyen az angol stipendium használatában. Kénosi is oda szándékszik menni maga költségén, folytatandó a londoni egyetemen tanulását. Sándornak pedig úgy hiszem, ki esz-közölhetjük egy év múlva ön helyébe leendő küldését, ha csak a politikai viszonyok annyira súlyosakká nem válnak, hogy teljes lehetetlenné váljon a részünkről adni kellett költséget kitermenteni. Az akarát hiszen eléggé lelkes volna mibennünk, hanem a pillanati körülmények még kiáltóbbá teszik inséges állapotunkat.

A mult hónap elején írtam volt önhöz egy kis levelet, nem tudom, kezéhez juthatott-é? Iszlai József nevű ifjú, önnek volt tanulótársa, eltökélve magát állhatatosan arra, hogy Londonba menjen a természeti tudományok hallgatására, pénzzé tette minden rászállott birtokát, valami 3000 pfrtot csinálván ki belőle s kérve engemet arra, hogy ajánlanám őt Londonba. Én nem láttam más módot, mint önnek ajánlani őt, hogy utasítaná tanulási pályáján. Az ifjú nagytehetségű, habár egy kissé excentrikus. A Göttingából leérkezett Rédiger Árpádot Dicsőszentmártonba rendelém papnak a meghalt Barabás esperes helyébe. Rafaj, a másik göttingai akademia, még nem érkezett haza; az atyja kért, hogy ajánlanók valamely úri házhoz nevelőnek. Ifjaink közül többen Marosvásárhelyre mentek törvénytanulásra, néhányan a kolozsvári református kollégiumba járnak, hol négy tanár alatt az őszön megkezdődött a jogtanítás. Azon ifjak, kik bécsi egyetembe mentek Erdélyből a gyógytani vagy műegyetembe, nem fogadtattak bé, mert nem osztrák Schulrath elnöklete alatt tették le az érettségi vizsgálatokat. E tilalmat, attól félek, a magyar és erdélyi iskolákra is kiterjesztik. A visszhatás általában elkezdődött minden téren; — a vallási dolgokban csakugyan nem hiszem, hogy megszorítást szenvedjünk, csak fizessük a sok illetéket, amik újabb időkben az egyházi birtokokra is ki vannak szabva s az egyházak, kivált a szegényebbek, csak alig bírják, amiért is oly bajos az egyházi kamatok felszedése.

Ha még nem hallotta volna, azt is megírom önnek, hogy hódolati esküm letétele okt. 6-án történt meg az akkor tartott E. Főtanács ülésében, mely szokás szerint csupán évégre volt

összehíva. Most nem a templomban, hanem csak a Consistoriális szobában ment véghez, két részünkön levő kir. biztos jelenlétében. Gondolhatja ön, miért történt így, minden nagyobb zaj nélkül, a jelen körülmények tekintetéből. Délben régi szokás szerint én adtam a püspöki ebédet, valami 50 consistor lévén vendégem, hol egész családi kedélyességgel folyt a lakomázás s a pohárürítés, többek közt angol hitrokonainkat is ételtve. Jövő Szentgyörgy napig még a papi lakban maradok, akkor helyemet az újonnan választott kolozsvári páp Ferencz Józsi foglalndja el, én pedig átköltözöm a most bérbbe kiadott püspöki lakba.

Örömhírül irhatom, hogy főgondnokunk Nagy Elek úrnak két nagyobbik leánya nagy szerencsét tettek, jutalmául a házi jó neveltetésnek. Gizát br. Kemény Ödön a tordai főispány br. Kemény György fia, Bertát pedig gr. Bethlen Géza, id. gr. Bethlen János fia vevén nőül, akiket részünkön fognak az öszön megesketni.

Hivatali elődöm Székely Mózes úr lemondott a főjegyzőségről. Pap Mózsit helyettesítettük annak a jövő zsinatig, mikor választás által fog azon hivatal betöltetni. Székely Mózes úr mind elzárkózva tartja magát a világtól, egyedül a tanárságot folytatva s folyvást panaszolva a rajta elkövetett méltatlanságért. Sajnáljuk, de Isten tudja, mily igaz ok nélkül történik a magatartása irányunkban.

De tán igen is hosszúra nyúlék irásom. Isten önnel; tartson meg továbbra is szíves hajlamában s legyen meggyőződve, hogy állandóan maradok önnek köteles szolgája

Kriza János,
püspök.

1862. ápr. 30. (Kolozsvár.) Kriza János püspök levele. „Kedves Simén Úr. Több hónapja már, hogy több ügyben írni szándékozom, de bokros foglalatosságim miatt nem valósíthattam a keblemben hordott jóakaratot. Most már több tekintetből tollhoz kell fognom, bár épen e napokban nyakig vagyok a költözéssel járó sok vesződéssel, a sok javítások végetti kérvényezéssel, rimánkodással, a Berdékkel izetlenkedéssel s épen a mai nap az utolsó, melyben a régi papi szállást el kell hagynom, ahol sok nyavalygást állottam ki a lakszobák nedvessége s célszerűtlensége miatt, de ahol mégis életem legboldogabb éveit

is töltöttem s amikor a papi szállás már-már javulás pontjára jutott, kellett átmennem egy csinosabb ugyan, de a telek közönsége miatt alkalmatlanabb szállásra, ahová előbb csak per után lehet némi célszerűbb alkalmatosságot (mint a tágasabbik pince) megnyerni s nagy dolgot, státusügyet csinálnak belőle, hogy egy kis szint vagy pajtaformát kérek készíttetni kevés gabonám tartására, nem is említve, hogy istállóról nem akarnak tudni s a faskamarába alig tehetek belé többet egy ölnél, holott közös a telek s ha ősszel nem vásárlunk be olcsóbban, a püspöki fizetésnek éppen negyedrészt mind fára kell kiadni.

Levelem hangulatából is kiérezheti Simén úr, hogy a mi erdélyi állásunk nagyon szegényes, amit Ovidius turpis egestasnak nevez, mi sokkalta alantibb fok a paupertásnál, mely a rómaiaknál inkább a középszerű sorsot jelenti. Mi erdélyi unitáriusokul ennél alantabb állunk. Azért legyen szives, kedves Simén úr, a a mi helyzetünket, amikor szóba jön, az angol atyafiaknál ily szempontból terjeszteni elő, mert amint Paget úr beszéli, onnan kapott levelek után, ott rólunk szörnyű kedvezőtlen vélemények terjedtek el, mintha mi nem sietnénk nyílt karokkal az angol atyafiak szimpátiájának viszonzására s valamint ön irányában schmutzigul viseltük magunkat — ezek a Paget úr kifejezései —, most is úgy viseljük, nem akarván ön helyébe más ifjút rendelni. Már az utóbbi, nem tudom, minő előítéletből származhatott, mert hiszen az köztünk már kicsinált dolog volt, hogy Sándor Mózsit állítjuk ön helyébe, csakhogy még nem lehetett hivatalos színű tanácskozás és elhatározás tárgya, az effélet a főtanács dönti el, ami ezután fog tartatni. Hogy pedig az első évre önnek nem adtuk volt ki az 500 frtot, az ismét szegénységünk eredménye volt, minélfogva úgy tettük volt fel, hogy ha ki a maga költségén kívánna felmenni, azt pártolnók s ajánlatainkkal ellátók s részben segítőnk is. De nem tudom miként, az angol atyafiak megtudták, hogy önnek az első évben nem adtuk ki az illetéket, hanem a maga költségén volt ottan, — s íme az ekként feltárula titok megtermette keserű gyümölcsét, mert schmutzignak nevezik nyíltan akkori, szegénység politikájából származott eljárásunkat. Az ily szemrehányás pedig, higgye meg Simén úr, égeti a büszke magyar kebelét s nem képzelteti, mily rosszúl esett hitrokonainknak itten, amikor hallottuk azt a szemrehányást is, hogy hiszen az angolok által részünkre nagylelkűen gyűjtött ezerekből adhatnak azon akadémiai célra,

vagy egészben is arra fordíthatjuk. Ámde az már akkor erdélyi iskolai célra volt adományozva, tanáraink, annyira megszaportított tanáraink fizetésére. Mert ha 1848 előtt a három iskolában 6 tanárral úgyszólván nyomorogtunk, most 16-nál is többet kell fizetnünk. Hiába szoritottuk, feszítettük magunkat, mert a jelenkori politikai viszonyok miatt pénzügyi állapota itteni hitfeleinknek megromlott, — a kamatokat nem fizetik rendesen, csak egy részét, a tanárokat alig fizethetjük, még csak nem is gondolhatunk fizetésök neveléséről. A püspök fizetése csak 800 forint, úgy hogy 300 forinttal jelenleg kevesebb, mint pap koromban, amidőn nem szégyeltem külföldi író és corrector lenni, most azt nem tartják összeillőnek úgynevezett „magas“ állással, de megkivánják, hogy új szállásomat „püspökileg“ állítsam ki; rá is költöttem — noha csak tisztességesen butorozásra — valami 600 forintot, de adósságcsinálással, mit ha a sok gond, veszedés elemészt, szegény hátramaradandó családom fog hordozni, mert hogy nyugdíj kapjanak, egyebet 15 frt Zsuki-féle alamizsnánál, arról szó se lehet. Hát a többi tanár hogy éljen meg, ha valamihez nem fog. Azért van, hogy megházasodni sem mernek.

Mindezek csak titkos vallomások önnel szemben s maradjanak közöttünk ily részletességükben. De szükség mégis tudnia Önnek, hogy olykor felvilágosíthassa angol rokonainkat jelen állásunk felől, mely egyébiránt a dolgok mostani körrendjével áll összefüggésben. Ön helyébe mindenesetre küldünk akadémitát, de hogy *folytonosan* küldhessünk, arra egy kissé, mint mondani szokták nálunk, jobb világ, másnemű világfolyás kívántatnék, mert évről évre mind fogyunk ki mindemből, pusztulunk, a reménytelenség férgitől emésztetünk. Szegény ember vízzel főz, mint példabeszédünk mondja s hozzátehetem, hogy a szegény embernek még tentája fejérségén is megláthatik szegénysége, mint a proféta a fogak fejérségével fejezi ki az éhséget.

Mint hogy itt sokan vannak, akik épen az önök előterjesztéseinek, állapotunkról való nem elég hű előadásainak tulajdonítják azt, hogy angol hitrokonaink hidegségnek, szimpáthia hiányának tulajdonítják, ami nem egyéb, mint szegénységünknek, annak az átkozott egestasnak eredménye, amely rendszerint csak önnön pusztá existenciájának fenntartásáról kénytelen gondolkodni, anélkül, hogy magasabb szellemi érdekekre sokat fordíthatna, ennél fogva sziveskedjék ön pillanati szorultságunkról olyas jobb lelkek előtt felvilágosítást tenni s meggyőzni afelől, hogy mind-

amellett is méltányoljuk nagylelkű intézvényöket, akadémiai ajánlatukat s amíg csak lehet, áldozni fogunk arra is, áldozni, noha bizony mi egész a cudarságig vagyunk tanárokul fizetés dolgában, — én in specie mióta püspök vagyok, rakom az adósságot — sok irányomban a követelés —, mindennap járnak hozzám a sok úri s nem úri kéregetők, csinosabb háztartást kell vinnem, de egyáltalában nincs módjában statusunknak, hogy fizetésemet nevelje, mert akkor méltánytalanság lenne a tanárokét is nem nevelni.

Én, hogy magamon pillanatilag segéljek, jelenleg nagyterű irodalmi vállalathoz fogtam, nyomtatni kezdtem „Székely népköltési gyűjtemény“ című művem, amire több év óta gyűjtök. Mindössze 30 ív az első kötet. Elöl jönnek az udvarhelyszéki népdalok, balladák s rokonneműek; aztán háromszékiek, maros-székiek, stb. Mind a vidéki saját szövejtés és hangoztatás szerint. 2-or táncszók, 3-or találós mesék, 4-er népszokások, innepélyek, sajtáságos szólásmódok, közmondások, babonák, hagyományok, mondák, népmesék, stb. Székely tájszótár. 10 ív ki van már nyomva. Szeptemberre lesz készen.

Így kell magamat tépni, rongálni csoportos bajaim mellett is, hogy vagy egy krajcárt szerezhessenek. De meddig lehet ez így? Mindezt csak azért részletezem, hogy lehessen tökéletes ideájok állapotainkról. Hiában beszélünk újabb alapítványainkról, mint a Jobbágy is Tordára nézve, mert ott most építének ugyan rectori házat, egy pár auditoriumot, de a gimnázium épülete még csak egy bódéhoz hasonló, — s a Jobbágy massa még pertárgya.

Nem is említem (s ezt az angoloknak se kell említeni), hogy egyik ladamosi administratorunk, Körmöczi, főbelövé magát, miután már évek óta pereltünk vele fel az udvarig, hogy az adminisztrátorságot kivegyük kezeik közül, de hiába. Igen rendkívüli felhatalmazással voltak a néhai testáló úr által felruházva. Ott is 15 ezer frtíg vesztettünk, ami most beh jól használna.

De most már hagyom a panaszt, térek közelebbi céljára levelemnek. Multkori levelemben felküldöttük volt a tordai zsinatról való tudósításunkat, amin kezdődött volt levelem is. A levélre válaszolt volt Simén úr, de a zsinati tudósításról, mely hivatalos alakban ment oda, nem írt egy hangot. Én ugyan abból, hogy nem említette, azt következtettem, hogy épen ha nem kapta volna kezébe, említi meg. De most kérdés támad:

miképen esheték az, hogy egyéb okleveleket közölni szoktak az angolok az „Inquirer“-ben, de arról soha egy hang említés se volt téve? Kérem azért Simén urat, hogy rögtön írjon nekem ez ügyben, kezihez ment-é levelemmel, melyre választ is küldött volt, azon hivatalos tudósításunk a zsinatról? s mi lett a sorsa? Én mihelyt átköltözöm és papírjaimat, mik most összezavarvák, rendezem, legott leíratom újból azon zsinati tudósítást s ismét elküldöm, hogy a pünkösdi nagy meetingre megérkezessék. Azon nagygyűlésen többekkel találkozáva, sok balítéletet lehetne elosztatni, ami irányunkban keletkezett, különösen Rafaj otlíte s arcátlansága folytán is, akit nem tudunk eléggé dorgálni, s aki kölcsönkérésnek nevezi ottani koldulását s önt hibáztatja, hogy őtet nem fogadta jól. Az a furcsa baj, hogy Paget úrnak angol correspondense úgy adta elé a dolgot, hogy Rafajt a státusunk küldötte akademiára s Angliába is az angol atyafiak nyakokra, hogy helyettünk is ők fizessenek, holott volna amiből fizessünk elég, csak schmutzigok vagyunk. Ily eredményt szülhet a rossz előterjesztés, mi a dolgok állásával ismeretlenségnek, az alapelkülű rajongó képzelődésnek a következése legtöbbször.

Mint igen valószínű dolgot irhatom a Sándor Mócsi kijelöltetését, tán még mielőtt az augusztus 30-án tartandó főtanácsban is ki fogna jelöltetni. Most két hét alatt több rendkívüli gyűlései lesznek az E. K. T.-nak épen a Paget úrhoz írt levél hatása folytán. Annyira felingerülvék némelyek, hogy ha oly égető szemrehányást húzunk magunkra s ily súlyos szegénységi állásunkban még meg is kell gyaláztatnunk, akkor inkább óhajtjuk, bár maradtunk volna ismeretlenségben s nyomorogtunk volna magunkban minden fényes atyafisági viszony alakulása nélkül, csakhogy legyünk megkimélve a méltatlan szemrehányásoktól. Simén úrék mindent tehetnek, oly angyali áldott jó lelkek, mint Taylor úr is többek közt, képesek lesznek mindent felfogni s magokat helyünkbe téve, inkább sajnálkozni, mint hozzánk lesújtó, megbízhatlan követelésekkel járulni. Hiába mondják nekünk, mint az adomában Mária Terézia, akinek sajnálák azt, hogy a szegény népnek nincs kenyere, mit egyék, — hiába mondják, hogy együnk hát zsemlyét, mert Öfelsége is elég kegyes azt megenni. De ha zsemlye sincs, akkor baj van, igen mélyen fekvő baj.

Tüsténti levelét várva s boldog napokat óhajtvá vagyok állandóul köteles szolgálja kedves Simén úr
Kriza János,
unitár. püspök.

U. I. Kérem kedves Simén urat, nehogy mostani állásunkat oly színben adja elő mintha a legtávolabbról is angol afiai segélyére kívánnánk többször is szorulni. Korántsem erre célzott terjedelmes rajzom szegényes állapotunkról, hanem megmondtam eddig rejtegetett titkunkat önnek, mint mélyen érző s magos lelkületű embernek, erős unitáriusnak, hogy ahol szükség, védhessen minket alaptalan föltevések és gyanúsítások ellen s a mi állásunkat az illő mértékre reducalt színben tüntethesse fel. Bár pillanatig s talán még évekig sinylünk, sanyargunk és sok szellemi érdeknek nem szolgálhatunk, de azért kitűrünk, tovább is szenvedünk, nem szününk az unitarizmus ügyének csendes és sok sanyarúsággal, de mégis szíjjas és kitarító bajnokai lenni. — Egyedül ami erszényünk kívül jár, vagyunk nagy ürességben s szorultságban, de jó kedv, jó remény, jó akarat s kitürés dolgában erősek vagyunk. Vajha oly móddal bírnánk, mint angol hitfeleink; mi se lennénk fukaribbak a sterling-fontok odaadásában bármi célokra.

1862. ápr. (Kolozsvár). Kriza János püspök levele. „Kedves Simén Úr. Különösen a főgondnok úr óhajtására szükségesnek látók a zsinati tudósítást, úgy amint azt Paget úr lefordította volt, újból postára tenni, hogy a májusi nagygyűlés előtt kézhez kaphassák. Legyen szíves felvilágosítani az illetőket a tévedés felől, ha az csakugyan nem jutott ön keze közé, amit nem gondoltunk, mert hiszen az ugyanakkor önhöz írt levelemre válaszát kaptam volt s ha a zsinati oklevelet nem kapja, akkor bizonyosan teszen vala említést annak oda nem érkezéséről. Ha csakugyan megérkezett volt a tudósítás, akkor e mostan küldöttéről ne emlékezzék, mintha nem is történt volna. Mindenesetre ne sajnáljon minél sietőbben megnyugtatni minket a dolog mint léte felől s hogy micsoda ceremóniája szokott lenni az ilyen közleményeknek. Ha csakugyan megérkezett volt, miért nem lehetett közölni valamely folyóiratban, midőn egyebet közölni szoktak.

A zsidók ügyében hozzám intézett szöveget olvastam. Amit az erdélyi szociális téren tehetünk, megtesszük. A magyar politikai úton teend, mihelyt tennie meg lesz engedve a világszellemtől. De most bizonyos elfásultságba estek a lelkek, — általános a zsibbadás. Reméljük, most inkább, mint valaha, hogy felső helyen jobb indulat áll be a magyar ügyre nézve. Jó hí-

reink onnan felülről Bécsből egymást érik. Egyszer csakugyan válaszolniok kell: mert a magyar fajnak derekabbságát mind inkább elismerik s lassanként annyira higgadtak már a kedélyek is, hogy csendesebb országgyűlést várhatni.

Egyéb híreink nincsenek olyas családibb színezetűek, mint hogy május 1-ső napján lesz menyegzője főgondnokunk nagyobbik leányának, Gizának, br. Kemény Ödönnel, a br. Kemény György tordavármegyei volt főispán leányával; ősszel a második leánya menend férjhez gr. Bethlen Gézához, a gr. Bethlen János fiához. — Továbbá Ürmösi úr néhány napig nagyon beteg volt, mint ladomosi administrator ott járván, az úton meghült az ünnepelőtti nagy dérben, mely a természetet leforrázta, szőlőink, gyümölcsseink nagy részét megrontotta a két hazában. Ürmösi csakugyan jobbacskán kezd lenni, nagy fülbaja volt. Jó új orvosunk van Kolozsvárt: Gálfi Endre, kire mint unitáriusra, büszkék vagyunk. Az őszkor említett nagy utazása elmaradt a Kállay úrival a zavart pénzviszonyok miatt.

Családom tisztéli önt a nem rég odaérkezett vendégeivel együtt, akik eddig kapni fogták a Gyula levelét. Isten áldása önnel. Vagyok állandóul önnek köteles szolgálja

Kriza János,
unitárius püspök.

Az a levél, melynek az angol unitáriusok tudomására juttatása oly fontos egyházi érdekek látszott, hogy azt másodsor is kiküldötték Simén Domokosnak, a következő volt: ¹

„A Brit és külföldi unitárius Társulat Committee-jának az erdélyi unitárius Vallásközönség Tordán, 1861. június 30. s köv. napjain tartott Főtanácsától.

Kedves atyánkfiai a Krisztusban! Ez évi zsinati Főtanácsunk kedves tudomásul vétén mindazon intézkedéseket, melyek utolsó gyűlése óta az angolhoni s erdélyi unitárius hitrokonok közötti rokonérzelem s az ebből kifolyó atyafiságos szeretet megszilárdítására történtek s nevezetesen az önök által oly melegen felkarolt eszme életbeléptetése, mely szerint tanulóifjainknak az

¹ A sokszor idézett *Emlékkönyv*-ből. Mint az 1861. jul. 14-iki E. K. T. gyűlés jegyzőkönyvének 245. pontja feljegyezte, e levél megfogalmazásával Kriza püspök, Ferencz József és Pap Mózes bizattak meg.

önök Theologiai egyetemén tanulhatására, már nemcsak hogy megnyílt az alkalom, hanem az teljesedésbe is van véve, — általános örömet okozván, midőn e szivélyes viszony fenntartására s továbbfejlesztésére minden lehető megtenni, valamint a Képviselő Tanács által is megtéetni a legnagyobb örömmel késznek nyilvánítja magát, egyszersmind elhatározta, hogy egyfelől főtanácsilag is, újból köszönetét fejezze ki önöknek ügyünk iránti érdekeltségéért, másfelől pedig, hogy a gyűlés lefolyását és a nevezetesebb főtanácsai határozatokat az önök tudomására juttassa.

Zsinati főtanácsunkat, mely egyházi törvényeink szerint az egyházi környékekben rendre szokott megtartatni, hogy a vallásos élet ezáltal is mindenütt frisseséget nyerjen, — ez évben Tordán, vallásközönségünk legnagyobb eklézsiájának egyikében tartottuk meg jun. 30, jul. 1 és 2-án. A zsinatot megelőző nap délután a már nagyobb részt megérkezett consistorok a világi s egyházi elnöknél tisztelegvén, résztvettek a rövid istentiszteletben, amidőn is tordai pap t. Albert János úr alkalomszerű könyörgésben hálaimát bocsátott az Egek Urához. A zsinati gyűlés ünnepélyes megnyitása június 30-án a tordai unitárius templomban, mint rendesen gyakorlatban van, istentisztelettel történt meg; alkalomszerű könyörgést s egyházi beszédet t. Ferencz József úr, kolozsvári tanár és másodpap tartott, alapigéül szt. Lukács evang. XVII. részéből a 20. és 21-ik verseket vevén fel. Ezután egyházi főjegyző főtiszt. Székely Mózes úr ünnepélyes beszéddel köszöntvén a gyülekezetet, a zsinatot megnyitottnak nyilvánította. Végre az ünnepélyes istentisztelet berekesztéséül úrvacsorával éltek a hívek, beszédet és könyörgést e célra szabédi pap s marosköri jegyző t. Kelemen István úr tartván. Általános volt az öröm, melyet consistor hitrokoninknak oly szép számmal megjelenése idézett elő, amilyenre hasonló gyűléseinkben alig emlékezünk s ami e buzgóságnak és a vallásos ügyek iránti érdekeltségnek legnagyobb bizonyosságául szolgál.

Jelen zsinati gyűlésünknek legnevezetesebb tárgya a püspökválasztás volt. Boldogemlékezetű püspökünk főtiszt. Székely Sándor úr még 1852-ben elhalálozván, a püspöki hivatal ujonnan betöltését, mely jogunkat százados egyházi s hazai szentesített törvényeink szerint mindig szabadon gyakorolhattuk, a magas kormány betiltotta s bár ha e tilalom alóli felmentés és a püspökválaszthatás tárgyában főtanácsunk nem mulasztotta el minden évben folyamodni ezen törvényes jogunk élvezhetésére,

csak ez évben sikerült az újonnan visszaállított erdélyi Cancellária útján a Felsőgtől engedélyt eszközölnünk ki. A püspöki hivatal betöltése egyházi törvényeink szerint a legalkotmányosabb, minden következési rendet vagy kijelölési módot mellőző, a papi, és világi egyházitanácsosok által történendő szabad választásra van fektetve; egyetlen megszorítás az, hogy püspöknek csakis felszentelt papot lehet választani. Ily szabad választás útján lőn július 1-én titkos szavazással s általános szótöbbséggel püspöknek választva főt. Kriza János úr, kolozsvári rendes pap, a theolog. szeminárium hittanára, Kolozsdoboka-köri esperest és a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, ki is hivatalába ünnepélyes beszéddel beköszöntvén s a gyűlés helyszínén azonnal feleskettvén, hivatalos működését megkezdette, nevét pedig zsinati főtanácsunk confirmáltatás végett a Felsőghez felterjesztette.

Másik nevezetes tárgyát tette zsinati gyűlésünknek a kinevezett új papok felszenteltetése, amit csakis zsinati gyűlések alkalmával s hasonlóan istenítélettel szoktunk végrehajtani. Alkalomszerű könyörgést s egyházi beszédet t. Nagy Lajos úr, kolozsvári tanár s másodpap tartott, alapigéül szent Pál apostol Thess. írt I. levele 5-ik részének 18—21 versét vevén fel. Azután a főtiszt. püspök úr a papi hivatallal járó köteleességekről főpásztori beszédet tartván, a mult zsinati gyűlés óta kinevezett öt új papot föleskettette s a környéki esperesteknek kezeiket fejökre tétele közben, őket rövid könyörgéssel egyenként megáldotta s a papi hivatal folytatására rendes diplomákkal látta el. Végre ugyanekkor Udvarhelykörü esperest és generalis orator t. Inczei József úr bezáró könyörgést mondott. Minden e zsinati gyűlésen elmondott könyörgésnek és beszédnek kinyomtatására intézkedés tétetvén, azok önöknek is meg fognak küldetni.

Ami már zsinati tanácskozásainkat illeti: az egyházainkban ürességbe jött hivatalok betöltése, új consistorok választása, pénztárunk állásának megvizsgálása s más inkább belszerkezetünkre s egyházi rendszabásainkra tartozó határozatok s intézkedések mellett, tanácskozásainknak igen nevezetes részét tette mindazon levelezések etőterjesztése, melyek utolsó gyűlésünk óta vagy egyenesen Consistoriumunk, vagy egyházi tanácsos Paget János úr útján mindkét részről történtek angol hitrokonaink közt és köztünk; emellett előadatott a londoni unitar. theologicum seminarium igazgatójának, Tayler úrnak, egyh. főjegyző főtiszt. Székely Mózes úrhoz küldött levele, valamint az erre tett válasz;

felolvasatott továbbá az önök Bizottságának az *Inquirer*-ben angol hitrokonainkhoz tett azon felszólítása, mely szerint önök egyesek áldozatkészsége és buzgósa által a társulat részéről ez időszerint Simén Domokos úrnak nyújtott évi segélyt állandósítani szándékoznak úgy, hogy az önök londoni theologicum szemináriumánál állandó alapítvány legyen téve egy, vagy idővel két erdélyi ifjúnak is ottan tanulhatására. Mindez, uraim, kedves atyánkfiai, oly kedvesen hatottak gyülekezetünk minden egyes tagjára, mint frissítő harmat az életerős, de a szabad levegőnek elzárása miatt kifejlésében megszorított növényre, vagy mint szelid napsugár, mely a felettünk levő borús egen is áttörve, szebb napok bekövetkezését remélheti. Áldjuk az Egy igaz Istent, ki szent fia, az Úr Jézus Krisztus által igaz ismeretere vezetett, hogy Európa nyugati részén hű bajnokaira s buzgó apostolaira talált azon vallás, melynek igazságai tiszták, mint a hegyi forrás kristályvize, szentek, mint az Istennök minden művei, boldogítók, mint az Idvességnek biztos zálogai s amelyeket Európa keleti részében, itt Erdélyben, a legnagyobb politikai és vallási rázkódások között is sikerült dicső elődeinknek épségben tartani fenn úgy, hogy mi Isten segedelmével néhány év mulva az Unitárius vallásnak háromszázados ünnepét fogjuk megünnepelhetni.

De, hogy a szóban forgó tárgyhoz visszatérjünk, amennyiben jelen állásunkhoz képest e tekintetben további lépéseket tehetünk, zsinati főtanácsunk egyhangulag meghatározta, hogy Londonban levő ifjú, Simén Domokos, tanulmányainak továbbfolytatására közpénztárunkból a jelen egyetemi évre 500 frttal o. é. segélyeztessék, ami neki szükségeihez képest részletenként el fog küldetni. Továbbá elvileg elfogadtatott az is, hogy ezután iskoláinkat végzett ifjaink közül legalább egy az önök által felajánlott és általunk is adandó segéllyel további önképzés végett mindig Londonban legyen és amidőn az ottani tanulmányait elvégezte, helyébe vagy a mindjárt következő évre, vagy ha ezt pénzügyi viszonyaink akkor rögtön nem engednék meg, két vagy három évi időközzel, más tanuló ifjú küldessék fel. Az elfogadott elv kivitelére pedig, valamint az ennek érdekében szükségelt intézkedések megtételére zsinati Főtanácsunk a Képviselő Egyháztanácsot bizta meg.¹

¹ A vonatkozó főtanácsi határozat szó szerinti szövegében ez :

„Vallásközönségünkre nézve — így szól a zsinati határozat — mind anyagi, mind szellemi tekintetben üdvös befolyásának ismert ezen hitrokon

Mindnyájunktól óhajtott s önökre nézve is kedves érdekű lesz még zsinati főtanácsunknak azon intézkedése, mely szerint az angol nyelvnek tanítása kolozsvári főtanodánkban elhatározott s az már a jövő szeptemberben, az új iskolai év kezdetével életbe fog lépni. Az angol nyelv tanítását kolozsvári tanár t. Buzogány Áron úr vállalta magára s hisszük, hogy tanulóifjaink s jelesen papnövendékeink, kik eddig is igyekeztek magánszorgalom útján is megismerkedni az angol nyelvvel, ezután még inkább felhasználják a jó alkalmat, hogy e nyelvet megtanulva, az önök gazdag irodalmával méginkább megismerkedhessenek.

Ezzel kapcsolatban tanácskoztunk továbbá általánosan az egész iskolai tantervről, mely a közelebbi kivételes kormány által helyi viszonyaink s nemzeti sajtóságaink kellő számbavétele nélkül dolgoztatván ki, nem minden tekintetben felelt meg a célnak s nevezetesen a hazai történet tanítását teljesen mellőzte. Közelebbről önkormányzási jogunk e részben is vissza lévén adva, szükségessé vált a tantervet tényleges módosításokon keresztülvenni; e célból egy előleges munkálat készítettvén, azaz egyházi környékeknek vizsgálat s előleges véleményadás végett kiküldetni határozottatott, mely majd bekerülendvén, főtanácsilag fog véglegesen megállapítani.

Egyházi irodalmunk előmozdítására s jelesen a *Keresztény Magvető* című vállalatnak, melyből a már megjelenő első kötet

viszony (t. i. az angolokkal) szorosabbra fűzhetése tekintetéből a zsinati Főtanács elvileg megállapítja, hogy azon évenkénti 50 font sterling alapítvány igénybevételevel, a Simén Domokos hazajövetelével bővebb önképzés végett, főtanodánk ifjai közül egy újból Londonba küldessék az evégre szükséges költségekről gondoskodás, valamint az angolhoni hitrokonaikkal való atyafiságos összeköttetés fenntartására megkívántató további intézkedések megtételére az E. K. Tanácsra bízatik. Valamint megállíttatik az is, hogy Simén Domokos, ha angol hitrokonaikkal közt való tartózkodásában más úton nem gyámolíthatatnék, azon esetben — szükség szerint — a közpénztár erejéhez képest abból segítsék a jövő évben 500 frttal o. értékben. Végre pedig az angol nyelvnek főtanodánkban kötelezett tantárgyképpen való tanítását a zsinati Főtanács helyben hagyja és helyesli s tanár Buzogány Áron afiának e tekintetben megnyilvánított készségét elismeréssel fogadva, a tanítás mielőbbi megkezdését az E. K. Tanácsra bizza.”

Simén későbbi önéletrajzának az a kijelentése, hogy külföldre menetelekor az E. K. Tanács őt csak erkölcsi támogatásban részesítette, ellenben képzétségét nem ígért neki, e zsinati végzésben igazolást nyer.

főt. Székely Mózes úr által önöknek megküldetett, élénkítésére zsinati főtanácsunkban egy buzgó hitrokonunk¹ 10 darab aranyat tűzött ki pályadíjjul a legjobb unitárius prédikációra, mely aztán a Keresztény Magvető II. kötetében ki fog adatni. Ezen intézkedés már csak azért is, mert új, amennyiben e célra nálunk pályadíj sohasem volt kitűzve, nevelni fogja a nemes verseny s önmunkássági hajlamot az összes unitárius papság között s az egyházi irodalom legalább a szónoklati téren azáltal bizonyos lendületet fog nyerni.

Három napig tartó tanácskozásaink alatt, melyekre a tárgyak halmaza miatt nemcsak a napok nagyobb részét, hanem az estéket is 11 vagy 12 óráig felhasználtuk, mint Egy Istent imádókat, mindnyájunkat az egyesség lelke vezérelt. Különös örömet okozott zsinati főtanácsunknak azon kisebb-nagyobb adakozások, melyeket hitrokonaink a templomok s falusi iskolák számára utolsó gyűlésünk óta tettek s amelyek között leginkább kitűnt egy földbirtokos atyánkfiának, néhai t. Jobbágy András úrnak vég hagyománya, ki, mint család nélküli egyén, minden fekvő és felkelhető, mintegy 15.000 frtra o. é. becsült birtokát Vallásközösségünk tordai iskolájának hagyományozta. Ezzel egyik égető szükségünk, a tordai iskola felépítésére, mely a boldog-émlékezetű Tagart úrra is roskadozása miatt oly rossz benyomást tett volt, a mód némileg kezünkbe van adva s Isten segedelmével már reményünk van, hogy ezen iskolánkat néhány év alatt felépíthetjük. A boldogúlnak pedig, ki életében vallásához hű, halálával ahhoz kegyes volt, ki egy hosszú életen át apránként szerzett vagyonát Egyházunknak áldozta, legyenek áldottak porai, miként áldott lesz emlékezte mindörökké.

Végül nem vélünk szerénytelenséget elkövetni azzal, ha megemlítjük, hogy valamint könyörgéseinkben áldást kértünk Istentől önökre úgy a gyűlésben, midőn az önökkel való viszony tárgyalatott s minden közebednél, hol ősi szokásaink szerint poharat szoktunk köszönteni, igaz magyar szívvvel éltettük az önök Társulatát, éltettük Nagy-Britannia s Amerika unitáriusait.

Most is azon kéréssel zárjuk be levelünket, hogy a Mindenható Isten áldja meg önöket, kedves atyánkfiái! és az önök

¹ Urmösi Maurer József. 11 pályamunka érkezett. A jutalmat megsztották Goró István homorodújfalvi pap és Koronka Antal torockói pap és esperes beszédei között, mely beszédek a Ker. Magvető II. kötetében meg is jelentek.

munkásságát, mellyel az unitárizmus ügyében apostoli lélekkel buzgólkodnak. Adja az Isten, hogy azon rokonérzelem, mely önöket velünk, mint testvérekkel, összekötötte, ne csak ne gyengüljön, de idővel mind inkább erősödjék. Engedje az Isten, hogy a nekünk adatott talentumokkal külön-külön és együtt híven sáfárkodjunk, Istennek dicsőségét és a mi boldogságunkat mind inkább előmozdítsuk a mi urunk Jézus Krisztusnak szent tudománya által.

Tisztelettel maradunk atyafiaik az Úrban

Nagy Elek,

főgondnok.

Kriza János,

püspök.

Történeti fontossága miatt, ide írom az *Inquirer*-nek fent idézett cikkét is, mely 1860. aug. 18-án jelent meg s egész terjedelmében a következő:¹

„Az Erdélyi Unitárius Egyház. – A keresztyén Egyháznak ez érdekes ága mindjárt a pápaságtól való elszakadás s reformáció ideje óta soha hajlott el az Isten egysége, az Úr Jézus Atyjának egyedüli Istensége nagy tudományától s ezért a világon a legidősebb unitárius keresztyén Egyházat teszi. Az erdélyi unitáriusok tanuló ifjait s papjelöltjeiket illetőleg, a nevelés zászlóját tovább viendők, újabb segélyezésre hívták fel Nagybritanniai s Irlandi hitrokonaikat. Tanintézeteik közelebről rosszra célzó megtámadtatásoktól lönek megmentve, részint saját áldozatkészségük s magok megszorítása, részint a hazánkban levő unitáriusok segedelmezése által. Okunk van hinni, hogy az angol rokonszenv s az ez által nyújtott segély a közelmúlt időkben befolyással voltak az erdélyi unitáris egyháznak ama nyomasztó célszatok ellen való megóvására, melyeknek magyarországi protestáns szomszédai annyira ki valának téve. Megszabadulva most e veszélytől, hitrokonaik tanintézeteik érdekében javításokat óhajtanak tenni; óhajtják a tudományok zászlóját oda emelni, hol az más európai egyetemeknél áll. Hogy ezt fokként valósíthassák: jónak látták most, hogy egymásutáni sorozatban ifjaik közül többeket küldhessenek Angliába tanulmányaiknak — mind a theologiában, mind a természettudományokban — továbbfoly-

¹ Buzogány Áron fordítása az *Emlékkönyv*-ben.

tathatása végett. Az evégre kiszemelt ifjak, miként célba van véve, értelmiségükre nézve jóreményűek lennének, kik azután fő- s egyéb tanodáiknál s egyházukban a magasabb helyeket tölté- nek be. E terv megvalósítása azonban terhes évi kiadásokat vonna maga után, melyek némileg kimerült anyagi erejüket meghaladnák. Paget János úr által arról értesülünk, kinek helyes belátásában mi teljesen bízunk, hogy e terv ha az itteni unitáriusok az azzal járó költségek felét kiállanák, azonnal életbeléphetnék.

A Britt és Külföldi Unitárius Társulat tagjainak közelebbi gyűlése Bizottságát (Committee) oda utasította, hogy a Paget János úr által ez évre (Simén Domokos számára) kért segélyezést pénz- tárából fedezze ; s továbbá, hogy hazánkban az egész unitárius Egyházhoz intézzen felszólítást azon eszközök megszerezhetése végett, melyeknél fogva e terv egész terjedelmében életbe lép- tethessék. Mi megvalljuk, hogy külföldre kiható működéseinkben nem tudunk ennél többet ígérő tervet gondolni, olyant, mely az unitárius kereszténység érdekeinek előmozdítására kedvezőbbnek látszanék. Mi nem kételkedünk azon, hogy ugyanezért felhivá- sunkat azonnal nemes eredmény ne kövesse. Tudjuk, hogy néhai tisztelt emlékezetű társunk s titoknokunk, Tagard Edvard úr, ha élete meg lesz vala kimélve, kolozsvári útjából visszatértekor oly terv valósításában fáradozott volna, mely az erdélyi s angol uni- táriusokat egymással szorosabb szövetségbe hozta volna s ben- sőbbben köti vala össze, s ennél fogva az előbbieknél a nevelési állapotokat emelte volna. Mindjárt az ő annyira fájlalt elhunytá után, mintegy emlékezetére közös érdekeinkben tett utolsó fára- dozásainak, tétettek is erre némely lépések aláírás útján, melyek- nek eredménye e célra volt fordítandó. Úgy hisszük, van okunk remélni, hogy jelen felhívásunk amaz indítványnak megújulását s szélesebb terjedelemben való kivitelét eszközözlendi. Valóban Tagart utolsó munkálkodásainak állandóbb emléket ennél jobban nem emelhetnénk.

100 fontra (1000 frt o. é.) volna szükségünk évenként, hogy a szóban forgó segélyt két tanulóknak megadhassuk. Célunk tehát, hogy azonnal leendő aláírásra és adományozásra hívjunk fel mindenkit, mit az illető hívek akár Egyesületünk közpénztá- rához, akár külön az erdélyi alaphoz tehetnek. Ezt az alapot egy most kinevezett bizottság fogja kezelni, mely felhatalmazva van arra, hogy kebelébe oly tagokat is választhasson, felvehes- sen, akik a Britt és Külföldi Unitárius Tursulattal különben

közelebbi viszonyban nincsenek. Segélykéz nyújtására hívtuk fel a Manchester New College előljáróságát is¹ e terv kivihetésének előmozdítására s már is bírjuk ígéretöket, hogy az előadásokon az illető ifjaknak ingyen szabad helyök lesz. Sőt ezen intézet vezetői közül többen szivesek voltak pénzbeli segélyt is ajánlani.

Általános közrejárulás e célra az, amiért most mindenkihez fordulunk s reméljük, hogy egyesek aláírása s gyülekezeteinkben történendő gyűjtögetés által oly összeget fogunk előállíthatni, mely az erdélyi unitáriusokat viszont felbátorítandja oly intézkedések tételére, melyek nyomán sok éveken keresztül tanuló ifjaik legjobbrait, theologiai s tudományos neveltetésök végett Angliába, mihozzánk küldhetik. Azon reményt tápláljuk, hogy illetén ügynök a vallási és polgári szabadság számos barátai készséggel nyújtandnak segédkezet. Magyarország és Erdély kilátásai, mint tudjuk, derülni kezdenek ; s ha ottan az alkotmányos szabadságnak egy szebb korszakát látjuk hajnallani, bizonytal csak jót várhatnánk abból, ha azok, kik ezután hivatva lesznek a magyar értelmesség fejlesztésére közreműködni, személyesen láthatták a mi szabad intézményeink folyamát s munkáit s köztünk tartózkodásuk ideje alatt beszítették azt a szabadságszeretetet, mely az angolt annyira jellemzi.

Az adományok pénztárnokunkhoz, S. Aspland úrhoz küldendők ; kijelentendő lévén az adakozók által egyszersmind az is, hogy azokat egyesületünk közpénz-alapjához vagy külön az erdélyi alaphoz kívánják-e csatoltatni? Midőn ez ügy barátait aláírásokra hívjuk, idevonatkozólag magahelyén valónak látjuk kijelenteni azon feltételt is, hogy ha bármikor az illető összeg az említett célra és módon legfennebb három évig igénybe véve nem lesz, azt ezen Társulat bizottsága valamely más nevelési és az unitárizmust érdeklő célokra fordíthatja.

1860. augusztus hóban.

John Bowring, elnök.

A. Sydney Aspland, pénztárnok.

R. Brooke Aspland,
J. E. Clennell } titkárok.

¹ Említésre érdemesnek találok azon adatot, hogy a Brit és külföldi unitárius Társulat az 1862. évi közgyűlésében az olasz unitáriusok iránti gondoskodást is programmjába vette. Az olasz misszió vezetését Martineau Jakab vállalta magára.

Meg kell itt jegyeznünk, hogy e lelkes felhívás előtt, 1859. dec. 31-én a Társulat költségvetésében 100 dollár van felvéve a „Transylvanian Fund“ részére. Az 1860. dec. 31-iki költségvetésben a Társulat 21 dollárt irányozott elő az erdélyi studens részére; ugyanakkor a „Transylvanian Fund“ újabb 14 dollár adománnyal gyarapodott.

E levelek és tudósítások nyilvánosságra hozatalával be is fejezhetjük Simén londoni életének ismertetését. A közölt iratok bizonyára elég határozott képet nyújtanak arról, hogy mennyire nagyfontosságú esemény volt a külföldi akademitáság Simén Domokosra is, de meg az erdélyi unitáriusokra nézve is. Kapcsolatunk vele és általa realizálódott végérvényesen. Hogy mi haszna volt ennek későbbben, azt a következő fejezetekben fogjuk meg látni. Szükség azonban itt egy dolgot külön is hangsúlyoznom s ez az, hogy az erdélyi és magyarországi közállapotoknak fenti aprólékos és beható ismertetése által Simén tulajdonképen az angol-magyar kölcsönös megismerés ügyének tett megbecsülhetetlen szolgálatot. E tevékenysége éppen Kossuth angliai szereplésének idején valóban korszerű volt. Ha valaki egyszer majd megírja az angol-magyar szimpáthia történetét, bizonyára elismeréssel fog emlékezni Simén Domokosról.

Simén irodalmi hagyatékában két fordítást találtam londoni tartózkodásának idejéből. Egyiknek címe: „Az unitáriusok nem socinianok“; a másiké: „A szegényekhezzi missio“. Az első azon hittételekkel foglalkozik, amelyek az unitáriusokat megkülönböztetik a socinianusoktól. Felszínes dolgozat, mely népszerűsítő céllal készült. Simén elküldte volt a Keresztény Magvetőnek közlés végett, de biz az ott nem jelent meg soha, mivel hittani álláspontja nem egyezett az erdélyi unitárius hitfelfogással. Különösen Jézusról való elmékedése volt Erdélyben az unitárius felfogással ellenkező. A másik dolgozat Tuckerman József életét s missiói munkásságát tárgyalja. E dolgozat Nagy Lajoshoz küldött levél alakjában maradt Simén kéziratai között; a végén pár sornyi levélben többek között azt írja: „Van még egy dolgozatom, ha olyat elfogadnak: Tischendorfnek a Sinai hegynéli zárdában talált codexi-rőli értesítés. Erről elvárom tudósítását.“ E dolgozata sem jelent meg. Ellenben megjelent a Keresztény Magvető I. kötetében a már említett *Londoni eredeti levél* c. cikke, a II. kötetben pedig *Az angol uni-*

táriusok londoni akadémiajának rövid ismertetése, melyből fentebb idéztem.

Ezzel Simén londoni időzésének vége volt. Nincsenek adataink arról, hogy minő végső intézkedések megtétele után hagyta el e világvárost s benne két esztendőnek oly sok és kedves emlékeit. Bizonyára nehezebbre eshetett távoznia. A hagyatékában fennmaradt angol levelek érzékeny búcsújeleire engednek következtetni.

1862. ápr. 29-én már Heidelbergben van. Egyetemi igazolványát (Legitimations-Karte) e napon írja alá Helmholtz prorektor.¹ Irományai között van K. B. Stark professornak igazolványa arról, hogy az 1862. évi nyári szemeszterben a „Gymnasial-Pädagogik“; s dr. Hitzig professornak igazolványa arról, hogy „Bevezetés az Ótestamentum apokrif könyveibe“ c. előadásokat kiváló szorgalommal, illetőleg dicséretes szorgalommal és igyekezettel látogatta. Ez igazolványokat jul. 31-én, illetőleg augusztus 1-én kapta kézhez. Hogy e nyári szemeszter mily jótékony hatással volt Siménre, azt majd bibliai tanulmányainak tárgyalásánál fogjuk meglátni.

Augusztus első napjaiban hagyta el Heidelberget, a német egyetemi városok között azt a híres helyet, mely kedélyes diákélete miatt is, kiváló tanárai miatt is messzeföldön ismeretes volt.

Hazavezető útjának élményeiről nem maradtak fenn följegyzések.

Itthon szomorú ujság várta, mit az 1862. aug. 17-ki E. K. Tanácsi jegyzőkönyv 266-ik pontjából szószertint idézek. „Püspök Kriza János úr előterjeszti tanár és kolozdobokaköri esperest Székely Mózes atyánkfíának f. hó 11-én történt elhalálózását;”² s ezen sajnós esemény következtében teendő intézkedések megtételére felhívja E. K. Tanácsot. Végzés. A főtiszt. püspök úrnak ezen előterjesztését fájdalommal veszi tudomásul az E. K. Tanács s

¹ Az egyetemi inmatriculatióból való diploma 1862. jun. 20-ról van keltezte.

² A családi gyászjelentés szövege ez: „Szász Klára Székely Mózesnő maga, és gyermekei Albert, Kálmán, Klára, Zsuzsánna, Sándor és Mathild, úgy a mindkét részen levő testvérek és rokonok nevökben szomoruan jelenti szeretett férjének Aranyos-Rákosi Székely Mózesnek, az Unitáriusok Kolozdobokai egyházi kerülete esperestjének, és a kolozsvári főtanodában a böl-

midőn ezen fájdalmát jegyzőkönyvileg kifejezni kívánja egyfelől, másfelől részvétét azáltal is tanusítani akarván, meghatározza, hogy néhai Székely Mózes afia özvegyének néhai afia folyó évi augusztus havára eső tanári fizetésén feljül vallásközönségünk pénztárából temetési költség fedezése cím alatt még 50 frt. o. értékben fizettesék s emellett a különben is fájdalmas veszteséggel illetett özvegy és család jövő 1863-ik évi Szt. György napig a mostani szálláson lakhassék.“

De várt rá jó hír is. Az 1862. szept. 1-én tartott Egyházi Főtanács megválasztotta egyházi tanácsossá, valamint a Kolozsvárra pap- és tanárrá megválasztott Marosi Gergely helyére Székelykereszturra főgim. tanárrá azon útasítással, hogy tanítását „már a folyamatba indult 186²/₃-ik isk. évben megkezdeni siessen.“

Dr. Borbély István.

csészet rendes tanárának élete 57-dik, közhivatalnokoskodása 31-dik, és házassági szövetségének 27-dik évében e hó 11-kén reggeli 8 óraker hosszasan szenvedés után bekövetkezett csendes kimúltát. Hült tetemei folyó hó 12-kén délután 6 óraker fognak belmagyarutcai tanári szállásáról az Unitáriusok szertartása szerénti rövid ima után a köztemetőbe kísértetni. Béke poraira. Kolozsvárt, augusztus 11-kén, 1862-ben.“

Székely Mózes érdemeit a múlt idő pora régen befödte. Bukása a püspökválasztáson nem csak őt személyében sebezte halálra, de kilencévi püspökhelyettesi s harmincegyévi tanári működésére is ráborította az elfeledtetés fátyolát. Emberi sors. Pedig egykor, 1847. májusban, Brassai Sámuellel szemben választották a kolozsvári iskola igazgatójává s ettől kezdve a legválságosabb időkben egész emberként állott nagy felelősséggel járó hivatalaiban. Neki kellett a szabadságharc miatt elnéptelenedett kollégiumot újra benépesítenie; s neki kellett a Bach-féle abszolutizmus alatt 1852 után egyháza benső rendjének fenntartásáról és megszilárdításáról gondoskodnia. Történeti időkben, történeti jelentőségű munkát végzett. Aztán nem utolsó rendű érdeme volt, filozófiai irodalmi szakmunkássága sem. Hegelnek talán legöntudatosabb magyar követője volt.

Jánosfalvi Sándor István 1863-ban leirt ilyen című kéziratos munkájában: „Ar.-Rákosi néh. tiszt. Székely Sándor úrnak 1839-ben kijött *Unitária vallás történetei Erdélyben* c. könyvére tett elegendő jegyzései“ (Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárának kéz. 958 sz. kötete)-ben így írt: „Székely Mózes néhai Székely Sándornak halála után mint egyh. főjegyző püspöki helyettesé tétetvén, ezen kötelességét becsülettel és szorgalmasan vitte színtén 10 esztendeig. És mégis az 1861-ik évben Tordán tartatott synoduson lett püspöki választáskor nem őtet, hanem kolozsvári főpap Kriza Jánost érvén a választás szerencséje, ezen eset oly érzékenyen hatott életére, hogy alkalmasint ennek következtében történt halála. Szorgalmas munkás s tiszta elméjű ember, de gyenge szónok volt, csekély beszélő organumánál fogva is. Nője egykori híres kolozsvári papunk, Szász Mózes leánya, Klára volt, kitől több fiú és leány gyermekei maradtak.“

IRODALOM.

Piros rózsza — fehér rózsza. Népszínmű 3 rövid felvonásban. Írta Péterffi Gyula. Torda, 1927. Kapható a szerzőnél, Torockón.

Még emlékezetünkben van, hogy Péterffi Gyula a „Nagyapó álma“ című népszínművével idei főtanácsunk alkalmával milyen osztatlan sikert aratott. A siker titka a festői népviseleten és a szereplők lelkiismeretes munkáján kívül, a darab célzatában is rejlett. Péterffi Gyula ugyanis nemcsak gyönyörködtetni, hanem tanítani, nevelni is akart. „Becsüljétek meg az ősi hagyományokat!“ — ezt tanítja „Nagyapó álma“.

Most nyomtatásban megjelent rövid népszínművének is célja nem művészi, hanem elsősorban oktató. Ezt egy percig sem szabad felednünk, amikor e kis darabról ítéletet akarunk mondani.

Érdekes, hogy újabban mennyire divatba jöttek népünk között a műkedvelői előadások. És legszívesebben a múlt század derekáról való romantikus népszínműveket hozzák színre. A falusi ideál nem Gárdonyi reális és igaz Baracs Imréje, hanem Tóth Ede Göndör Sándora. Ami különben érthető is. A népnek ünnep a színi előadás. Ő, ha színházba megy, valami külön ruhát, ideálizáltabb jellemet akar látni, mint amilyenel módjában van a művesnapok nyűge-baja közt lépten-nyomon találkozhatnia.

Péterffi Gyula ezt jól tudja, hiszen ismeri a népet szőröstül-bőröstül. A nép ízlését akarta kielégíteni ebben a rövid népszínműben is, melynek célzata: „Maradj meg az egyszerű falusi viszonyok között. Kerüld a várost minden ő romlottságával, kísértéseivel egyetemben!“

Ennek, a különben tiszteletreméltó tendenciának erős kihangsúlyozása természetesen a darab művészi értékének rovására esik. S ha az esztétika szigorú mértékét akarnók alkalmazni, kifogásolnunk kellene sok mindent. Elsősorban a sovány cselekvény vonzatott voltát; meg, hogy a darab személyei még ma is abban a hangnemben beszélnek, amiben *Csepreghy* és *Géczi* alakjai; hogy még a zsidó is úgy kocson, mint valamikor Iczig szomszéd a *Sárga csikó*-ban. Pedig azóta az erdélyi zsidó tökéletesen megtanult magyarul, sőt székelyül is.

De ismételjük, Péterffi Gyula nem a nadrágos urak bosszantására, hanem a harisnyás emberek gyönyörködtetésére és oktatására irt.

Aztán van az egész darabban valami, amiben a városi kritikusknak is sok gyönyörúsége telhetik. Ez pedig az a jóízű humor, mely az egész darabnak megadja savát-borsát. Az a humor, amiről a torockói kántor immár általánosan ismert s amiért Torockó nem kevésbbé lett nevezetessé és érdekessé az idegen látogató szemében, mint gyönyörű népviseletéért.

A darab kapható a szerzőnél. Melegen ajánljuk a falusi műkedvelők figyelmébe.

Márkos Albert.

Vásárhelyi János: „Egymás között“. Kolozsvár, 1927. Mi-nerva kiadása. 191 l. A „Magyar Nép“ könyvtárának 22—23 füzete-
képpen jelent meg. Apró cikkek és előadások gyűjteménye. Kife-
jezésre jut benne az írónak a mai korban felszínén levő vallási,
nemzeti és szociális kérdésekről alkotott véleménye. Ez a vélemény
pedig mindig érdekes és tanulságos. Nem a csökönyös elmarad-
ottság, nem is a tuzásokba kilengő radikálizmus jellemzi, hanem
az a nemes és józan mérséklet, amely nem az íróasztal mellett,
hanem a világban s az emberek között forogva, alkotja meg a
maga felfogását. Ennek jellemzésére idézzük könyvének következő
részletét, amely bevilágít az egésznek szellemébe s az írónak lelki
világába: „Mit vár ma Erdély népe Erdély egyházaitól, Erdély kü-
lönböző egyházainak papjaitól? Várja azt, hogy ebben a gyűlölködés,
nemzeti eltogultság, anyagi érdekek által szétszaggatott világ-
ban a Krisztus szolgálói ne keressék, ami elválaszt, ne azokat a
szenvedélyeket korbácsolják fel, amelyek szembeállítják az embert
az emberrel, hanem emeljék magasra a krisztusi szeretetnek be-
szennyezett lobogóját. A különböző egyházak különböző úton,
de mégis egy cél felé haladásra hivatnak el s a cél mégsem lehet
más, mint egyszer találkozni abban az igazságban, mely az egész
kereszténységnek a szive: Isten szeretet és aki szeretetben marad,
Istenben marad. Egy Atyának gyermekei, testvérek vagyunk.“ Bár-
csak ezek a kőbe véсни való szavak visszhangra találának azok-
ban az elfogult, sötét lelkekben is, akik minden alkalmat felhasz-
nálának a bosszú és a gyűlölet lángjának a táplálására! Az értel-
mes nyelvezettel írott kis könyvet érdemes olvasni.

—i.

Csekme Ferenc: „*Képek a Parókhíáról*“. III. k. „Concordia“ Marosvásárhely, 1927. 160 l. Egy kedves közvetlenséggel, egészséges humorral és mélyen járó szellemmel megírott könyv. Azon művek közé tartozik, amelyek olvastatják magukat s az ember nem könnyen teszi le, amíg végükre nem ér. A vidéki papi élet örömeit, az iskolai élet feledhetetlen emlékeit olyan bájos és ötletes formákban állítja előnkbe, hogy vele együtt mi is átéljük azokat. Emellett karakterisztikus jellemrajzokat olvasunk benne a vidéki élet névtelen hőseiről, akik a maguk csöndjében építik az istenországát. Aki egy néhány vidám és tanulságos órát akar szerezni magának, az olvassa el Csekme Ferenc esperes könyvét. Megrendelhető a szerzőnél Gornești-Ghernesig (Marosmegye).

KÜLÖNFÉLÉK.

Fekete Pál. A tordátfalvi Fekete-család neve be van írva az unitárius egyház történetébe. Három nemzedéken keresztül derék és áldozatkész tagokat adott a kolozsvári egyházközségnek s ezen keresztül egyházunknak. E családnak sarja volt Fekete Pál, a Kereskedelmi Bank főpénztárnoka s a kolozsvári unitárius egyházközség tiszteletbeli presbitere. A zajtalan, de kitartó munkának, a pedáns rendnek, a nemes egyszerűségnek és a tiszta becsületességnek volt az embere. Nem pályázott a külső elismerésekre, a világ előtt való szereplésre. Állandóan dolgozott, mégis úgy élt, mintha nem is lett volna közöttünk. A kolozsvári egyházközségben a pénztárnoki teendőket egy évtizeden át díjtalanul végezte. A közvagyonot annál éberebb szemekre és tisztább kezekre nem is lehetett volna bízni. Egy kristálytisza jellem fejezte be földi pályafutását február hó 24-én, 53 éves korában bekövetkezett halálával. Özvegyén és fián kívül Fekete Gyula testvérét, dr. Gál Kelemen sógorát vesztette az elhunytban. Legyen áldott emlékezte!

A legujabb encyclica. A világháború borzalmas vihara szétzórta az emberiséget s hatalmas választó falakat emelt ember és ember közé. A vihar lecsendesültével legelőbb a keresztény lelkiismeret szólalt meg az emberekben s több irányban kísérleteket

tett, hogy amit a háború elrontott, azt a vallás segítségével helyrehozni igyekezzék, hogy a választófalakat lerombolja s az emberiség szolidaritását ismét helyreállítsa. Ezt a célt szolgálták azok a hangok, amelyek a keresztény lapokban a keresztény egység mellett emelkedtek és azok a kongresszusok, amelyeket a különböző gondolkozású keresztények egy felsőbb lelki harmónia megteremtése érdekében Európa különböző országaiban tartottak. Mi örömmel üdvözöltük ezeket a törekvéseket, mert bennük kísérleteket láttunk a jézusi magasztos eszménynek: Isten országának a megvalósítása felé. És íme most a legújabb encyclicában a pápa is megszólalt e kérdésben, ha a lapok tudósításai helytállóak. Azt vártuk volna „Jézus földi helytartójától“, hogy ezeket a jézusi eszménnyel semmiképpen sem ellenkező törekvéseket messzire hangzó szavával támogatni és elősegíteni fogja. S e helyett — úgy írják a lapok — tiltakozik minden egységesítő törekvés ellen. Csupán csak egy egyesülést ismer el, azt, ha a kath. egyházból kitért hívek oda ismét visszatérnek. Bármilyen önérzetes is legyen a legújabb encyclicának ez a hangja, még sem hisszük, hogy az a hosszú háború által különben megsebzett keresztény szíveknek a vigasztalására és enyhületére szolgál. Ma megértést és szeretetet várunk és kérünk legalább a nemes és ideális törekvésekkel szemben.

Simén Domokos és kora c. tanulmánynak e számunkban közölt folytatása részben szerző költségén jelent meg.

A humanista vita újabb folyamánként alább ismertetjük röviden D. Lupton, clevelandi unitárius lelkész cikkét. Mr. Lupton egyike a legjobban készült és leghíresebb unitárius lelkészeknek, ki úgy Bodóczy Sándor és Lőrinczi László lelkészeinkkel, mint e sorok írójával szemben ott időzésük alkalmával a legnagyobb szeretetet és előzékenységet tanúsította. A kis értekezés címe: Egy theista a humanistákhoz. Sorra veszi a humanisták 3 alapelvét, amit azt C. Reese: Humanismus c. munkájában megszővegezte. I. „A humanizmus az a meggyőződés, hogy az emberi életnek felbecsülhetetlen értéke van.“ Erre Lupton azt feleli: Channing életének és prédikálásának alapelve volt a fenti kitétel, Channing pedig theista volt. II. „A humanizmus az a törekvés, mely az emberi élményeket emberi kutatások alapján kívánja megérteni.“ Erre Lupton: Amióta az unitarizmus szakított a természetfeletti kinyilatkoztatás gondolatával, fenti tétel mindenkinek természetyszerű

hitvallása volt. Ez nem egyéb, mint Parker Tivadar mottojának újrászövegezése: „Nem a tekintély az igazságért, hanem az igazság a tekintélyért...“, más szavakkal: nem a tekintélyen alapúl az igazság, hanem megfordítva: a tekintély alapúl az igazságon. III. „A humanismus az a törekvés, mely az emberi élményt meg akarja gazdagítani az ember képességeinek és a körülöttünk levő adottságoknak legszélsőbb határaiig.“ Lupton: Ez is igazi „orthodox“ unitárius elv, melyet ezer és ezer unitárius hirdetett és gyakorolt száz éven keresztül. Lásd az unitárius nagyok túlnyomóan nagy százalékát az emberies és jótékony mozgalmak haladásának mezején.

E három tételre való felelet után Mr. Lupton tovább megy és kimutatja, hogy ez elvek nem mondanak semmi olyat, mely a humanizmust a theismustól elválasztaná. Hanem igenis a humanista hallgatás mindenről, ami Istenre vonatkozik s e fogalom gyakori gúnyos lemosolygása már olyan dolgok, melyek nemcsak a theismustól választják el a humanistákat, hanem azzal a színnel ruházzák fel őket, amit közönségesen „atheista“ névvel neveznek. A végén felhívja Mr. Lupton theista lelkésztársait, hogy kezdjenek barátságos, de lényegigmenő vitatkozásokba humanista kollégáikkal, hátha így sikerül meggyőzni őket arról, hogy 1. modern unitárius theista világerért sem gondolja, hogy az Isten valami öreg, szakállas bíró, ki, mint valami bábukat mozgatja az embereket a világ színpadán, és hogy 2. többet ér Istennek érthető, modern értelmezése és az annak nyomán előállott vallásos élmény az emberek lelkeiben, mint az atheismus, vagy enyhén szólva: „nem — theismus“.

Sz. I. S.

Maxwell Savage, Worcester, Mass. unitárius lelkésze indítványozza a következő keresztelési szertartást és ágendát. Érdekessége miatt kivonatban ismertetjük. I. Bibliai rész olvasása (Jézus: engedjétek hozzám a kisdedet, stb.). II. Szülőkhöz, vagy keresztszülőkhöz intézett beszéd. (A gyermek Isten adománya, de mi vagyunk felelősek érte. Baj, gond és megpróbáltatások világába hoztuk ezt a kisdedet, ügyelnünk kell hát, hogy el ne vesszen benne. Nevelnünk kell őt saját maga és mások megbecsülésére. Ezekkel a gondolatokkal készülünk most ezt a kisdedet Istennek gyermekévé fogadni. Ez a víz, melyet fejére öntök és ezek a virágok, melyeket ráhelyezek, legyenek szimbolumai eljövendő élete tisztaságának, gyöngédségének és igazságának. Ti, mint szülők és keresztszülők, ígértek-e, hogy ezekre fogjátok ezt a kisdedet nevelni? (Felelet: Igerjük.) III. A keresztelés. (E viznek, mint a tiszt-

taság jelképének és e virágoknak, mint egy szép élet ígérőinek érintésével, felszentellek téged — Istennek és az ő igazságának követőjévé. Amen.) IV. Utóima. (Mint nálunk.)

Sz. I. S.

A protestantizmus győzelme az angol parlamentben.

Angliában az anglikán és a katolikus egyház közötti surlódások megszüntetése céljából elhatározták az u. n. „Prayer book“-nak a reformját, mely még 1662-ben keletkezett volt. Ez a könyv az anglikán egyház dogmáját és liturgiáját foglalja magában. A reformjavaslatot a canterbury-i érsek vezetése alatt álló párt olyan módon készítette elő, hogy benne a katolikus egyház felé hajlott s annak különböző engedményeket tett, különösen az állényegülés tekintetében. Az így elkészült javaslat a parlament elé került, ahol heves viták és harcok után a többség elvetette éppen a katolicizmusnak tett engedmények miatt s visszaadni határozta a zsinatnak a kifogásolt részek újra dolgozása céljából. A parlament szabadszelleme állásfoglalása mindkét oldalon mély hatást gyakorolt. A canterbury-i érsek könnyezve hagyta el a parlament épületét, mert 20 évi békekisérletének a dugába dőlését látta a határozatban. Míg a szabadabb szellemű képviselők örömmujongva ilyen kiáltással távoztak: „Megmentettük a protestantizmust!“ Sokan e határozat után súlyos kulturharc fellángolását jósolják Angliában.

—i.

Reklámozás az éltető eleme minden üzletnek. Az angolok ép úgy, mint az amerikaiak nem látják be, hogy miért ne reklámoznák egyházaikat ép annyira, mint egy kenyérgyárat, vagy egy új automobilt. Nemrégén a New-York Advertising Club díjat tűzött ki a legjobb egyházi reklám részére, melyet Dr. W. Russel Bowie New-Yorki-i lelkész nyert meg. A reklám szövegét alább adjuk:

Ideálok nélkül az élet üres;

Cél nélkül pedig lapos;

Ihlető erő nélkül semmibe fül.

Az egyház ad az embereknek ideálokat, célokat és ihlető erőt.

Próféták, hősök és Jézus Krisztus életében az egyház élénk állítja azokat az ideálokat, melyek által a jellem és a munka felbecsültetik. Az egyház hív minden embert, hogy jöjjenek az Istenországa megvalósításában segíteni s ebben megmutatja azt a célt, mely megváltoztatja az értelmét mindennek, amit az ember tesz. Közös hitben és közös célért munkálkodva az Egyház közvetíti emberi életéken átszűrve Isten átformáló erejét.

Sz. I. S.

Ferencz József emlékezete. A Keresztény Magvetőnek jelen évi 2-ik füzetét egészen Ferencz József püspök úr emlékezetének szenteljük.

Ferencz József püspökünk meghalt. (1835—1928).

A „Keresztény Magvető“ jelen füzete már csaknem teljesen készen volt. Annak elején örömmel közöltük őszi főpásztorunk üdvözlő sorait a 60-ik évforduló alkalmából; mert ő volt az egyetlen élő tanuja e folyóirat megalapításának s ő kísérte a legélelkebb figyelemmel és érdeklődéssel 60 évi pályafutásában. Emlékeit is abban a tudatban bocsátottuk olvasóink rendelkezésére, hogy minden, amit ő ír, a legnagyobb érdeklődésre számíthat, mert életének minden eseménye szoros kapcsolatban van egyházunk életével. Akkor még nem hittük, hogy eme tiszta látástól, meleg lelkesedéstől és bizó reménységtől sugárzó cikkekben hattyú-dalát adjuk át olvasóinknak. Annál lesújtóbb volt az első hír, amely tudtunkra adta, hogy leesett a mi fejünknek koronája s főpásztorunk 1928 február 19-én reggeli $\frac{1}{2}$ órakor 93 éves korában befejezte egy egész század történelmét magában foglaló földi életét. A mulandóság lebírhatatlan gondolatától lesújtva, de mégis a jó Istenben helyezett rendületlen bizalommal álljuk körül koporsóját s lelkünk szemei előtt még egyszer elvonulnak Istentől megáldott szép és gazdag életének az emlékei.

Az Isten kiváltságos erővel áldotta meg s kiváltságos szerepet is juttatott neki földi életében. Lelki-világa méltó tárgya lehet a beható tanulmányozásnak; mert abban megtalálhatók mindazok a talentumok, amelyek őtet vezéregyéniséggé és sokaknak világító szövétnekévé emelték. Vannak emberek, akiket minden

cselekedeteikben csak a szív kormányoz. Minden tettükön bizonyos émelgős melegség érzik. Ellenállhatatlánul hódítanak meg az első pillanatban nagy közvetlenségükkel. A világ az ilyeneket „jó“ embereknek nevezi. Azonban azt mondja Nietzsche, hogy az ilyen jó emberek sohasem mondanak igazat s betegség a szellemnek, ha ilyen jó. Ferencz József nem ilyen értelemben volt jó ember. Amennyire közvetlen melegség jellemezte benne a családi életben, éppen olyan tartózkodó volt ott és akkor, amikor a közügyeket kellett vezetni és irányítani. Itt az érzelem heve sohasem nyomta el a józan ész nyugodt megfontolását. Nem a világ szerint való jó ember volt, aki beteges szellemével mindenkinek mindent ígér, hanem az egészségeslelkű bölcs ember, kit nem a külső körülmények hullámlása, hanem a józan értelem tiszta belátása irányít cselekedeteiben. Nem félt az igazat mindenkinek szemébe mondani, még, ha azzal sebet ejtett is, mert érezte minden szavának a súlyát s vállalta is érte a felelősséget. A közügyek terén sokszor talán ridegnek látszott; mert a kormányzói bölcsesség elnyomta benne a szánakozó szívet. De ez a látszólagos ridegség mutatta az egyház érdekeit mérlegelő kormányzó bölcsességét s az általános helyzetet belátó vezér okosságát. Lelkének ez a vonása bizonyos arisztokratikus fölényt biztosított neki s ebben rejlik egyfelől a titka annak az általános tiszteletnek, amellyel vallási különbség nélkül körülvették.

Az észnek eme tiszta belátásával a legmélyebb vallásos érzés párosult lelkében. A józan ész soha egy pillanatra sem nyomta el vallásos hitét, hanem azt tisztábbá és mélyebbé tette. Amilyen elszánt harcot folytatott a tiszta kereszténység elhomályosítása és dogmai elferdítése ellen: éppen úgy tudott küzdeni az ellen az irányzat ellen, amely akár a tudomány, akár a józan ész nevében tör a vallás ellen. Viharos idők zúgtak át fejük felett s nehéz utakat tettünk meg vezetése

alatt. De minél jobban tombolt a külső vihar, annál nagyobb volt hitének ereje s annál inkább emelt és világított vallásos bizalma. Amikor mi csüggedt madarakként tört szárnyakkal tétlenül néztük az eseményeket, ő akkor is prófétai lélekkel a szebb jövő felé irányította tekintetünket.

Ebből a tiszta, de mély vallásosságból származott az a nagy türelmessége, amellyel a mások vallása iránt viseltetett. Határozott unitárius, de nem elfogult. Mindenben a bölcs mérsékletnek volt a képviselője. Mint az erős köszikla a tenger hullámai között, úgy állott az ellentétes véleményeknek elszánt küzdelmében. Az oktalan szélsőségek és túlzások hullámai lecsillapultak ellentálló erején. Amennyire ragaszkodott a múltnak kipróbált és megedzett intézményeihez, éppen annyira őrizkedett a féktelen rombolástól. Azonban nem volt igazságtalan a saját korával szemben sem. Minden fölmerült eszmét, minden jóra irányuló reform-törekvést megértéssel fogadott. De üres jelszavak félre nem vezettek s pillanatnyi sikerért örök értékeket fel nem áldozott. Ezért van, hogy együtt haladt korával. Éveinek száma túlhaladta a kortársaiét, de lelkében együtt haladt velük. Ezért lehefett olyan hosszú időn keresztül vezér és világító szövétnek.

„Akinek sok adatott, attól sokat is várnak.“ Isten gazdagon megáldotta, de széles munkamezőt is bízott reá. És ő a várakozásokat minden irányban kielégítette. Alig 20 éves korában már a kolozsvári egyházközség lelkésze s a főgimnázium tanára. Szónoki hírneve a Nagy Péterével együtt az egész országot bejárja. Ez a rendkívüli hírnév emeli már 41 éves korában, a Kriza halálával megüresedett püspöki székbe. Azóta nemzedékek nőttek fel lábainál, akik az ő ihletett lelkéből táplálkoztak. Mester volt, akit egyben, vagy másban megközelíteni volt mindenkinek legfőbb vágya. Korában minden unitárius eszme, vágy és reménység az ő lelkén

ment keresztül. Ott megtisztult, mint az arany a tűzben s úgy ment át a közhasználatba. Így nyomta rá minden nemes mozgalomra egyéniségének a bélyegét. Ezért a történetíró egyházunknak ezt a korát róla fogja majd elnevezni.

Szinte csodálatos volt az az éber gond, amellyel az egyházi élet szétfutó szálait állandóan kezeiben tartotta s az a munkabírás, amellyel annak közigazgatását évek során át egymaga végezte. A gyűlésekben nemcsak elnökölt, hanem azoknak hosszantartó, heves vitáit rendszeren ő terelte a helyes mederbe. Amikor már mindenki fáradt és lankadt volt, az ő szelleme akkor világított a legjobban. Finom érzékével mindig eltalálta a szög fejtét s a legkényesebb ügyben is rátappintott a kibontakozás útjára.

Élete és munkásságának javarésze egyháztörténelmünk egyik legszebb korszakára esik. A magyar nemzet életének egéről eltűnőfélben volt az osztrák abszolutizmus viharos felhője. Majd az alkotmány helyreállításával reánk virradt a vallási szabadelvűségnek is egy szép és virágzó korszaka, amely szabadsághoz és tisztább világossághoz juttatta a prot. egyházakat s ezek között a mi ezer viszontagságon átment egyházunkat is. Az új életnek ez a tisztább levegője érezte termékenyítő hatását irodalmunk föllendülésében, egyh. szervezetünk megújulásában s a belső és külső építés munkájában. Ennek a kornak, mondhatni, első zsenije a „Keresztény Magvető“ is. És ebben a lázas tevékenységgel megindult teremtő munkában csaknem minden téren a Ferencz József prófétai lelke vezetett és irányított. És ha az egyház belső vérkeringésében, a belső misszió munkájában némi lanyhaság tapasztalható is, de a külső építés, a világ előtt való elismertetés, jogaink érvényesítése és szellemünk kellő értékelése tekintetében óriási léptekkel haladtunk az ő tekintélye és reprezentáns egyéniségének a vezetése alatt. Ha ez a szép kor s annak szelleme

táplálta az ő lelkét, elősegítette munkájának sikerét, de másfelől ő is gazdagította lelkének kiváló adományaival a maga korát. A kor és annak fia, méltók voltak egyik a másikhoz.

Nem térhetünk ki ezúttal e hosszú és szép élet egyes részleteinek a méltatására; nem járhatjuk be azt a széles munkamezőt, amelyen dús kalászok hajtottak ki az ő verejtékezése nyomán. Ez a történetíró feladata lesz. De nem hagyhatjuk megemlítés nélkül azt, hogy hűséges munkája milyen nagy méltánylásban és osztatlan elismerésben részesült már e földi világban. Hűségének drága jutalma volt az a 93 éves szép életpálya, amelyet forrón szeretett kedvesei körében tölthetett. Ritka jutalom az is, hogy valaki 52 évig, mint püspök vezesse hiveit. De ezen kívül azokon a fölemelő ünnepélyeken, melyeket kivételes családi és egyházi pályafutásának magas évfordulói alkalmából rendeztek hivei, láthatta és érezhette azt a nagy tiszteletet és osztatlan ragaszkodást, amellyel őt nemcsak e hazában, hanem Angliában és Amerikában is körülvették. Hisszük, hogy ott, az örökkévalóság hazájában, ahova most elköltözött, megkapja az Igaz Isten kezéből földi hűsége égi jutalmát is.

Vári Albert.

Nyugtázás.

A Keresztény Magvető-re a legutóbbi nyugtázás óta a következő befizetések történtek:

Barabás Lajos (1927—1928) 400, 49 lelkesztől 1927 III. negyedre 2450, Magyarsáros (1927) 100, Varga Andor (1927. részlet) 100, Kovács Imre (1927—1928) 200, Dr. Mikó Lőrinc (1926—1928) 550, Pálffy István (1927) 200, Nagyenyed (1925—1926) 300, Csifó Salamon (1927) 200, Nagy Géza (1928) 200, Tana Sámuel (1927—1928) 200, Botár János Szolnok (1928 I. f.) 100, Bölöny Vilmos (1924—1925) 150, Vargyas (1927—1928) 100, Kisgyörgy Sándor (1927—1928) 100, Dr. Tóth György (1927—1928) 200, Varga Andor (1928) 100, Magyarsáros (1928) 100, Sándor Gergely Désfalva (1923—1925. részlet) 255, Rédiger Géza (1927) 200, Nyáradgálfalva (1927—1928) 400, Kissolyos (1927) 200, Balázs András (1927) 200, Pálffy Ákos (1924) 100 leu.

Tisztelettel kérem a hátralékosokat, hogy szíveskedjenek hátralékaikat befizetni.

Hadházy Sándor,
pénztárnok.

Az Unitárius Irodalmi Társaság (Cluj-Kolozsvár, Unitárius Kollégium).

CÉLJA: az unitárius irodalomnak és történelemnek s általában a tudománynak unitárius szellemben való művelése, az unitárius hívek közművelődésének előmozdítása.

TAGJAI: tiszteleti, levelező, alapító és rendes tagok. A tiszteleti és levelező tagokat a Társaság választja.

Alapító tag lehet, ki egyszersmindenkorra 500 lej tagsági díjat befizet.

Rendes tag lehet, ki évente 100 lej tagsági díjat befizet.

A belépést legcélszerűbb postai levelező-lapon, vagy az unitárius lelkészek útján jelenteni az elnökségnek.

ESZKÖZEI: A Társaság vándorgyűléseket tart; kiadja a **Keresztény Magvető** c. 3 havi folyóiratot, valamint **Az Unitárius Irodalmi Társaság Szakkönyvtárát** és az **Unitárius Könyvtárt**; eredeti és fordított tudományos műveket bocsát közre; segítyez az unitárius közművelődést előmozdító minden tudományos, szépirodalmi és művészi törekvést.

CIME: Unitárius Irodalmi Társaság, Cluj-Kolozsvár, Unitárius Kollégium.

Dr. Ferenczy Géza,
egyházi főgondnok,
igazgató.

Ferencz József
unitárius püspök,
elnök.

Dr. Boros György,
egyházi főjegyző,
alelnök.

Dr. Gál Kelemen,
főgimn. tanár,
alelnök.

Vári Albert,
főgimn. tanár,
alelnök.

Dr. Borbély István
kollégiumi igazgatótanár,
főtítkár.

Hadházy Sándor,
egyházi pénztárnok,
pénztárnok.

Kovács Kálmán,
püspöki titkár,
ellenőr.